

Istraživanje fizičkog, društvenog i virtualnog prostora, njihove interakcije po modelu tijelo - medij - prostor putem osjetilne etnografije

Adamović, Anja

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:572210>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA KULTURALNE STUDIJE

Mentorica: doc. dr.sc. Sanja Puljar D'Alessio

**Istraživanje fizičkog, društvenog i virtualnog prostora, njihove
interakcije po modelu tijelo-medij-prostor putem osjetilne
etnografije
(diplomski rad)**

Anja Adamović

Akademska godina 2016./2017.

U Rijeci, lipanj 2017.

Sadržaj

Sažetak	1
1. Uvod	2
2. Model tijelo-medij-prostor	5
3. Koncept fizičkog prostora i njegovo redefiniranje.....	8
3.1. Društveni prostor	9
3.2. Nastanak virtualnog prostora	12
3.3. Virtualni prostor	15
4. Senzorno etnografsko istraživanje	16
5. Pitanje tijela unutar fizičkog, društvenog i virtualnog prostora.....	23
6. Izgradnja društvenog prostora unutar fizičkog i virtualnog prostora.....	27
6.1. Komparacija istraživanja.....	30
6.2. Posljedice odstupanja od društvenih pravila i normi	35
6.3. Ludizam i liminalnost unutar virtualnog prostora.....	38
6.4. Liminalnost prostora	39
7. Pitanje tehnologije.....	42
7.1. Odnos koncepta prostora i tehnologije.....	46
8. Zaključak.....	58
Literatura	62

Sažetak

U ovome radu namjera mi je istražiti koncept prostora. Glavni dio istraživanja oslanja se na tri različite vrste prostora, a to su fizički, društveni te virtualni prostor. Istražit ću način na koji se prikazuje njihova interakcija u sklopu različitih teorijskih radova koji potječu iz raznih disciplina poput sociologije, antropologije te informacijskih znanosti. Također, namjera mi je ispitati zadane vrste prostora te njihovu interakciju u kontekstu vlastita istraživanja koje ću temeljiti na istraživačkoj metodi senzorne etnografije. Oslanjajući se na analizu i doživljaj ispitanika, prikazat ću njihovu percepciju raznih fenomena poput faze prijelaza te uporabe tijela i medija u odnosu na zadane vrste prostora ne bih li pronašla nove načine promišljanja koncepta prostora. Iako ne postoje jasne distinkcije među navedenim vrstama prostora, u načinu njihova oblikovanja te svakako u načinu na koji stvaramo percepciju o njima, njihova interakcija je stalna i neprekidna te ću nastojati prikazati ovu tvrdnju u samom radu.

Ključne riječi: virtualni prostor, fizički prostor, društveni prostor, treći prostor, osobni prostor, privatnost, društvene interakcije, pravila, norme, koncept prostora, liminalnost, ludizam, tehnologija, medij, internet, totem, kolektivna svijest

Summary

The main objective of this research is to explore the concept of space. The chief part of the research relies upon the investigation of three forms of space: the physical, social and virtual space. The key concern of this paper is showing the interaction of the mentioned forms of space by consulting various theoretical approaches such as sociology, anthropology and information sciences and the body of work stemming from these disciplines. Furthermore, it is my intention to look into the forms of space and their interaction by using sensory ethnography as key methodology. Based upon the experiences of the examinees, several phenomena such as the rite of passage and the role of media and technology in relation to the various forms of space will be displayed throughout the paper. Exploring the notion of continuous interaction amid the forms of space, it seems that there are no fixed borders between the physical, social and virtual space which will be examined thoroughly in my research.

Key words: virtual space, physical space, social space, third space, personal, privacy, social interaction, rules, norms, concept of space, liminality, ludic, technology, media, internet, totem, collective consciousness

1. Uvod

Cilj ovoga istraživanja je prezentirati glavne značajke koncepta prostora u okviru ispitivanja međuodnosa i interakcije društvenih, fizičkih i virtualnih prostora. Želja mi je nastojati prikazati važnost i značenje karakteristika prostora te raznovrsnih čimbenika koji utječu na konfiguraciju i djelovanje fizičkog, društvenog i virtualnog prostora. Pružajući detaljnu analizu navedenih prostora putem raznovrsnih primjera koji su prisutni u svakodnevnom životu gotovo svakog ljudskog bića, željela bih prikazati kompleksnost i vrijednosti koje nose pojmovi poput osobnog prostora i liminalne faze. Odabir teme u skladu je s novim potencijalnim probojima u društvenim znanostima glede proučavanja koncepta prostora i mjesta. Zahvaljujući raznim društvenim mijenama kroz posljednja dva desetljeća upravo su ta dva pojma zaokupila pažnju suvremenih teoretičara iz različitih društvenih disciplina otkrivajući nove načine konceptualizacije navedenih pojmova, također uz pomoć disciplina koje se nisu tradicionalno bavile konceptom prostora i mjesta (poput informacijskih i komunikacijskih znanosti). Uspostavljenom suradnjom različitih znanstvenih disciplina došli smo do novih utemeljenja koncepta prostora koja nam pružaju uvide u njegovu bit, u njegov značaj. Poodmakli smo od klasične geografske datosti do koncepta koji je multilokalan i multivokalan. Upravo takvu izmjenu spoznaja o konceptu prostora i mjesta zabilježena su u radu autora Michaela Goodchilda „Toward Spatially Integrated Social Science“ (2000.) koji zajedno s kolegama konstatira važnost suvremene analize navedenih koncepata: „...takav se pomak može pripisati velikim promjenama u sferi društvenog prostora diljem svijeta, zajedno s promjenama različitih razina u konceptualizaciji i teoretiziranju u sklopu društvenih znanosti.“¹ Goodchild et al. detektiraju razne čimbenike koji su utjecali na spomenuti razvoj i obnovu teorije prostora i mjesta te se uglavnom temelje na tehnološkim postignućima poput „mikročipova, satelitske televizije, transoceanskog transporta i isporuke dobara.“² Uz navedeno, daljnji ključni čimbenici u izmjeni promišljanja i teoretiziranja koncepta prostora i mjesta jesu česte struje migracija diljem svijeta te ekspanzija i skraćivanje teritorijalnih granica političkih velesila krajem 20. stoljeća (Europska Unija; Sovjetski Savez). Sve te promjene iznimno su važne u kreiranju suvremenog političkog, ekonomskog i društvenog statusa na globalnoj skali. Stoga smatram važnim proučiti međuodnos koncepta prostora,

¹Goodchild, Michael F. et al. : „Toward Spatially Integrated Social Science“*International Regional Science Review* 23, 2: 139–159 (April 2000), str. 139

²Goodchild, Michael F. et al. : „Toward Spatially Integrated Social Science“*International Regional Science Review* 23, 2: 139–159 (April 2000), str. 140

njegovih različitih vrsta u suvremenom kontekstu tehnološkog, ali i teorijskog razvoja koji je obilježio posljednja dva desetljeća.

U svom radu, najprije ću ukratko prikazati zasebno svaku vrstu prostora: kako ih razni autori tumače, što se točno podrazumijeva kada govorimo o različitim vrstama prostora (njihova bit i funkcija, od čega se sastoje i sl.) te mi je želja prikazati njihovu ulogu u svakodnevnom životu. Potrebno je istaknuti kako, kada govorim o različitim vrstama prostora, zapravo predstavljam osnovne pojmove i definicije kojima ću se koristiti prilikom čitavog rada kako bi čitatelju bilo jasno na što se točno referiram kada govorimo fizičkom, virtualnom te društvenom prostoru. Njihov zasebni prikaz koji ću ponuditi na početku samoga rada ne predstavlja njihovu konačnu odvojenost. Upravo suprotno, namjera mi je ponuditi predložak ovog rada kao postepenog spajanja i uranjanja jedne vrste prostora u druga dva, odnosno prikazat ću na koji način različite vrste prostora tvore interrealcije i koje su glavne značajke takvih odnosa. Pritom ću se bazirati na nekoliko ključnih istraživanja, koje ću predstaviti u nadolazećim poglavljima, a služe kako bih uistinu potvrdila činjenicu međusobne povezanosti različitih vrsta prostora te njihove stalne interakcije. Konačni cilj analize takvih istraživanja različitih vrsta prostora, uz analizu rezultata vlastita istraživanja, jest taj da se prikaže multivalentnost odnosa određenih vrsta prostora te na koji način se njihova interakcija manifestira u svakodnevnome životu. Stoga najavljujem kako je ključna zamisao ovoga rada s početka ovoga rada.

Potom ću predstaviti ključnu metodologiju kojom ću se koristiti u ovome radu, a bazirana je na djelu „Doing Sensory Ethnography“ (2009.) kojeg je napisala Sarah Pink. Osjetilna etnografija podrazumijeva pitanje ljudskog iskustva kroz različita osjetila. Pritom se prvenstvo daje unificiranju tijela subjekta te njegovog uma ne bi li se dobila potpuna iskustvena slika toga kako ispitanici vide fizički, društven te virtualni prostor. Pristup koji sam odabrala pri istraživanju koncepta različitih vrsta prostora, inspiriran je navedenim djelom te sam odlučila provesti različite načine interakcija koje se temelje na uporabi raznovrsnih medija za komunikaciju koje ultimativno uključuju i različite vrste prostora kao sferu takvog djelovanja. Za početak orijentirala sam se na iskustvo različitih osjetila te sam odredila prvi način interakcije putem medija pisma, odnosno koristila se opcija *chat*-a putem društvene mreže. U tom se slučaju radi o uporabi uglavnom osjetila vida, ali i dodira (tipkanje). Sljedeća interakcija provedena je putem telefona u kojem se prednost daje osjetilu sluha i dodira (držanje telefona). Potom se koristila aplikacija koja omogućuje video-poziv te se ovdje radi o korištenju vida, sluha te dodira. Posljednja vrsta interakcije odvila se izuzimanjem navedenih vrsta medija te se ispostavila metodom licem-u-lice, gdje su sva

osjetila bila u uporabi. Navedeni ispitanici različitih su dobnih skupina, dolaze iz različitih mjesta te im je prilikom istraživanja zagarantirana anonimnost. Budući da se ne radi o kvantitativnom istraživanju, već kvalitativnom, govorit ću o njihovom iskustvu interakcije koja podrazumijeva metodu intervjua i promatranja. Cilj korištenja senzorne etnografije jest taj da istražim percepciju određene vrste prostora s obzirom na različita osjetilna iskustva pritom stavljajući naglasak na virtualni prostor. Provodeći analizu odgovora ispitanika, pokušat ću prikazati njihovu percepciju različitih vrsta prostora u odnosu na senzorno iskustvo interakcije putem različitih medija. Dane opise i odgovore prikazat ću kroz nekoliko različitih dijelova rada. Istraživanje sam u početku podijelila temeljeći se na modelu tijela, medija i prostora kao ključnih čimbenika koji tvore ljudsku zbilju u odnosu na koncept različitih vrsta prostora. Svaki prostor traži svoje utemeljenje te se ono može pronaći u liku subjekta, odnosno njegova tijela te medija koji mu služe za prelazak u specifični prostor te konačno prostora u kojemu se djelovanje subjekta odvija. Stoga sam podijelila rad upravo na segmente koji istražuju pojam tijela, njegovu funkciju i uloge koje im pripisuju različiti autori čija sam istraživanja koristila poput „A Typology of Virtual Worlds: Historical Overview and Future Directions“ (2008.) autora Paula Messingera te njegovih suradnika i „Constructing social spaces in virtual environments: A study of navigation and interaction“ (1998.) Phillipa Jeffreyja i Glorije Mark. Danu ulogu tijela istražila sam dakako u odnosu na različite vrste prostora u kojima se tijelo manifestira. Zatim se kroz govor o tijelu također osvrćem na opće pitanje društvene interakcije, odnosa pojedinca s okolinom i načinima na koji ta dva faktora oblikuju različite vrste prostora uz analizu odgovora ispitanika. Pritom ispitujem važnost i značenja različitih društvenih normi, vrijednosti te kako se one manifestiraju u svakodnevnom životu. Pritom dajem posebnu pozornost pitanju liminalnosti koju temeljim na dva djela autora Victora Turnera, a to su „Liminality and Communitas“ (1974.) i „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbolology“ (1969.). Navedeno pitanje liminalnosti proučavat ću prilikom istraživanja obraćajući pozornost na manifestaciju liminalnosti kao kršenja društvenih pravila i normi, kao faze prijelaza u odnosu na različite vrste prostora te novootvorenog prostora mogućnosti za subverzivna djelovanja koja se odnose na pojam ludizma. Glavni dio ovoga dijela rada je prikaz pojma liminalnosti u virtualnoj sferi dok se oslanjam na iskustva ispitanika. Također, namjera mi je prikazati kako se uz fenomen liminalnih prostora, sam koncept prostora unaprjeđuje i nadograđuje te predstavlja prostor kritičkog promišljanja s gledišta „Drugoga“, pritom ga uspoređujući s terminom „Thirdspace“ (treći prostor, 1996.) iz istoimenog djela autora Edwarda W. Soje. Nadalje, govorim u uporabi tehnologije, točnije različitih medija za komunikaciju koji nam

omogućuju prelazak iz sfere fizičkog u virtualnu sferu, istovremeno bivajući u društvenoj sferi. Ovaj dio će također biti prikazan kroz analizu odgovora ispitanika dajući nam ključnu iskustvenu podlogu za razumijevanje različitih vrsta prostora i njihove međusobne interakcije. Konačno sam koncept različitih vrsta prostora prikazat ću kroz navedene dijelove ističući razne teorijske pravce i utemeljenja koja su u uporabi, ali i ključnih uvida koje sam stekla prilikom interakcije s ispitanicima. Bez obzira na korištenu teorijsku podlogu, prvenstvo dajem iskustvu ispitanika kao ključnoj vodilji ovoga rada. Smatram kako su se, koristeći navedena djela, pojedini termini poklapali u viđenjima autora te ispitanika, no bilo je i svojevrsnih odudaranja od zadanih pojmova. Takve slučajeve možemo pripisati subjektivnom doživljaju ispitanika ili kako neki autori navode da se radi o različitim vrstama društvenih kategorija poput dobne skupine, spola ili etniciteta. Međutim, s obzirom na višestruku različitost takvih podjela među samim ispitanicima, zaključujem kako određena pitanja (poput doživljaja uporabe tehnologije ili pak spajanja pojmova poput osobnog prostora privatnosti) nadilaze spomenute kategorije te prelaze u sferu kolektivne svijesti. U zaključnom dijelu rada, sumirat ću predstavljene pojmove, iskustva ispitanika te saznanja koja sam stekla prilikom ovog istraživanja, obraćajući još jedan put pozornost na osjetilno iskustvo tijela, medija i različitih vrsta prostora u pogledu razvoja i nadogradnje koncepta prostora.

2. Model tijelo-medij-prostor

Suvremeni čovjek vezan je za sve navedene vrste prostora te neprestano putuje iz jednog u drugi ili pak biva u sva tri istovremeno. No, ono što mi se uistinu učinilo prijelomnim za ovo istraživanje koncepta prostora, jest trijadni odnos tijelo-medij-prostor. Smatram kako su spomenute instance prisutne u svim prostorima te mi je nakana prikazati njihovu pojavu, točnije način na koji se manifestiraju u zadanim prostorima. Moja pretpostavka je da su sve tri instance modela, koji sažima i opisuje čovjekovu percepciju i poziciju u procesu stvaranja i oblikovanja prostora, sve prožimajuće. Između ostalog, tvrdim da je međusobni utjecaj jednog prostora na drugi neprekidan. Smatram kako su navedene instance ključne za promišljanje i redefiniranje koncepta prostora, pritom gledajući na sve tri vrste prostora, kako fizičkog, tako društvenog i virtualnog. Ističem kako je ključ ovoga rada taj da se korištenjem raznih teorijskih uporišta, koja potječu iz nekoliko različitih disciplina poput antropologije, sociologije te geografije, pronađu nove značajke koncepta prostora, ali da se kombiniraju različita saznanja ne bi li se pokazala kompatibilnost humanističkih znanosti i informacijske tehnologije u istraživanju raznih koncepata u nekim budućim istraživanjima.

Gledajući na zadani model tijelo-medij-prostor, zamišljam piramidalnu strukturu unutar koje su smjernice utjecaja pojedinih faktora međusobno isprepletene time pokazujući konstantu njihova međusobnog utjecaja i djelovanja jedno na drugo. Prezentirala bih, za početak, fenomen tijela kao bazu svoje pretpostavke. Zadano tijelo, nalazi se unutar određenog prostora, percepcija toga tijela (kada kažem tijelo, mislim na pojedinca) jest ta koja potiče prepoznavanje, interpretaciju i oblikovanje prostora po sebi. Znamo da je čovjek socijalno biće, od svoga rođenja, pojedinac postaje dijelom određene zajednice iz koje, tijekom odrastanja, crpi određene norme, vrijednosti, kulturalne odrednice i vjerovanja. Potom navedeni faktori tvore strukturu vrijednosti kroz koje čovjek tumači svijet oko sebe te odlučuje o svom djelovanju unutar tog svijeta. Njegov način interpretacije jest ovisan o obrascima ponašanja i razmišljanjima, o njegovim stajalištima koje je stekao i stvorio tijekom svoga života pa tako kroz njih stvara sliku o prostoru u kojem boravi. Slijedeći takvu formu percepcije prostora može se reći kako doživljaj, odnosno sama interpretacija prostora, može varirati u odnosu na pojedinca koji obitava u danom prostoru. Ipak, cilj ovoga rada jest taj da se pronađu određene karakteristike i utjecaji koji se mogu prenijeti na širi aspekt koncepta prostora koji je na univerzalnoj razini, naravno ne izostavljajući partikularnu razinu i čimbenike koji „odstupaju od norme“. Drugi faktor koji želim predstaviti jest medij kao ključ za portal kojim suvremeni čovjek putuje u različite domene prostora. Sagledamo li razvoj ljudske civilizacije, možemo primijetiti da se u jednoj od ključnih faza razvoja, izumom pisma, ustalila potreba za putovanjem koje ne zahtijeva fizičko kretanje unutar određenog prostora, već omogućava čovjeku, odnosno čitatelju da otputuje u svijet mašte te da kreira novi svijet, novi prostor, sebi na volju. Koliko god se danas granice između društvenog, fizičkog i virtualnog prostora čine zamućenim, gotovo uvijek možemo pronaći uporište u onom fizičkom tj. materijalnom, koje nas dovodi do novih razina prostora ili pak u posve novi prostor. Danas su to kompjutori, prijenosna računala i pametni telefoni koji služe kao prijelazna platforma iz fizičkog u virtualni svijet. Njihov domet mogućnosti se gotovo neprestance mijenja. Samim time sežu dublje stvarajući vrstu interaktivne platforme pomoću koje čovjek opetovano putuje u svijet mašte koji se, slično onome prethodno spomenutom svijetu mašte, može utemeljiti na nizove različitih kodova, podataka i datoteka koje predstavljaju strukturalne forme bespuća virtualnog svijeta. Treći i posljednji faktor unutar predstavljenog modela jest koncept prostora. Za početak ću ponuditi klasičnu rječničku definiciju toga što je prostor ne bih li postavila temelje prikaza razvoja toga što se podrazumijeva pod pojmom prostor. Jedna od tradicionalnih definicija fizičkog prostora jest: „...a) dio Zemljine površine različite veličine, b) ograničen dio površine na koji se može što

smjestiti (stambeni prostor; skladišni prostor).³ Suvremena se promišljanja prostora i mjesta, prema tekstu „Space and Place“ (2001.) autora Johna Agnewa, temelje na zamislima Newtona i Leibniza koje potječu čak iz 17. stoljeća. Iz Newtonove perspektive mjesto je apsolut: „...to je entitet za sebe, neovisan o bilo kojim objektima i događajima koji bivaju u njemu...“, sadržavajući te objekte i događaje, prostoru se pripisuju moći neovisne o njima.⁴ Dok iz Leibnizove perspektive prostor se prikazuje kao: „...relacijski, u smislu da nema moći koje su neovisne od objekata i događaja, već može biti konstruiran isključivo kroz njihov međuodnos.“⁵ Time Agnew proglašava Leibnizovu postavku koncepta prostora kao preteču suvremene koncepcije prostora. Tako autor prikazuje prostor kao „aktivni“ fenomen s obzirom na interakciju s objektima i događajima. Prikaz poimanja prostora nude nam i Stephen Graham te Patsy Healy u svom tekstu „Relational Concepts of Space and Place: Issues for Planning Theory and Practice“ (1999.). Graham i Healy ističu problematičan način promatranja prostora i mjesta kao: “jednostruke, integrirane, unitarne materijalne objekte...”⁶ Autori navode kako se tokom '50-ih i '60-ih godina prošlog stoljeća, često gledalo na prostor kroz prizmu objektno-orijentirane, euklidske koncepcije prostora i mjesta. Takva koncepcija prostora podrazumijeva prostor i mjesto kao puku „površinu na kojoj su se odvijale ekonomske i društvene aktivnosti“.⁷ Nadalje, spomenuti autori ističu kako se takav dojam koncepta prostora dodatno pojačao utjecajem filozofije instrumentalnog racionalizma te institucionalnom politikom hijerarhijske, tehnokratske moći te shvaćanjima fizičkog determinizma okoliša. Tek se u postmodernističkoj, poststrukturalističkoj i postfordističkoj teoriji pojavljuje novo promišljanje prostora okarakteriziranog kao: „...raznoliki i heterogeni, fragmentirani, rascijepljeni...”⁸ Upravo takva znamenita promjena u sklopu promišljanja koncepta prostora ukazuje na novu generaciju teoretičara koji će doći do posve novih razina proučavanja prostora. Spomenute nove razine dostižu se unutar različitih disciplina te se prostornim obratom nastalim '90-ih godina, dolazi do novih saznanja o konceptu prostora i konceptu mjesta, a ključna spoznaja je ta da prostor, odnosno mjesto nije puka datost, ono nije samo geografska površina omeđena fiktivnim granicama.

³ Definicija prostora: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

⁴ Agnew J., Livingstone D.(eds.): „ Handbook of Geographical Knowledge“; London: Sage, 2011, str. 8

⁵ Agnew J., Livingstone D.(eds.): „ Handbook of Geographical Knowledge“; London: Sage, 2011, str. 9

⁶ Graham Stephen, Healy Patsy: „Relational Concepts of Space and Place: Issues for Planning Theory and Practice“; European Planning Studies, Vol. 7, No. 5, 1999, str. 624

⁷ Graham Stephen, Healy Patsy: „Relational Concepts of Space and Place: Issues for Planning Theory and Practice“; European Planning Studies, Vol. 7, No. 5, 1999, str. 624

⁸ Graham Stephen, Healy Patsy: „Relational Concepts of Space and Place: Issues for Planning Theory and Practice“; European Planning Studies, Vol. 7, No. 5, 1999, str. 625

3. Koncept fizičkog prostora i njegovo redefiniranje

Prostor i mjesto dobivaju novo značenje u odnosu na tradicionalno shvaćanje prostora i mjesta kao geografske datosti te izranjaju kao pojmovi koje je potrebno redefinirati. Suvremeno shvaćanje koncepta prostora i mjesta obogatila je disciplina antropologije dajući im novu formu i značenje. Pojašnjavajući promjene koncepta prostora i mjesta, osvrnut ću se na tekst Margaret C. Rodman pod nazivom „Empowering Place: Multilocality and Multivocality“ (1992.). Rodman nas upućuje na novu perspektivu kroz koju možemo promatrati mjesto, a to je način sagledavanja mjesta kroz prizmu društvenog konstrukta. Ono što ga čini različitim od tradicionalnog shvaćanja jest to da je, mjesto kao društveni konstrukt, politizirano, kulturalno relativno, historijski specifično, ono je lokalna i višestruka konstrukcija.⁹ Nadalje, Rodman tvrdi kako je potrebno promišljati koncept mjesta kroz pitanje iskustva stanovnika. Točnije potrebno je izučiti narativ putem kojeg određeno mjesto oživljava, s tim da se ne zanemari pitanje prakse koje je također važno u oblikovanju i postojanju mjesta: „...mjesto ne uključuju samo narative svojih stanovnika, ona jesu narativi sama po sebi: bitak mjesta nastaje u diskurzu mještana, i partikularno u retorici koju podupiru“.¹⁰ U svome tekstu, Rodman ulogu prakse uvrštava kao djelovanje koje konstruira mjesto kao društveno i kulturalno te uvodi tri važna koncepta kojima podupire tu tvrdnju: 1. lokacija- prostorna distribucija socioekonomskih aktivnosti, 2. osjećaj za mjesto- pojedinčeva veza s mjestom, 3. lokalitet- mjesto održavanja društvene aktivnosti.¹¹ Izuzev navedenih koncepta, Rodman nastavlja elaboraciju suvremenog promišljanja koncepta prostora i mjesta te dolazi do zaključka kako je mjesto, osim što je multivokalno (pojedinci posjeduju svoj glas te ga mogu ponuditi kao sredstvo za interpretaciju), ono je istovremeno i multilokalno. Multilokalnost autorica pojašnjava na sljedeći način: „Multilokalnost znači promatranje mjesta iz očista Drugoga, pritom shvaćajući da zapravo „drugi“ ne postoji u svijetu u kojem svi potencijalno podliježemo utjecajima aktivnosti nekog agenta.“¹² U konačnici, Rodman upućuje čitatelja da razmisli o tome kako različiti akteri konstruiraju, osporavaju i upisuju iskustvo u mjesto. Po uzoru na Rodman, cilj mog istraživanja jest taj da se, putem njezinih pojmova poput osjećaja za mjesto i općenito kroz njezin pristup mjestu i prostoru kao društvenom konstrukt, obratim

⁹ Rodman, Margaret C.: „Empowering Place: Multilocality and Multivocality“, *American Anthropologist New Series*, Vol. 94, No. 3 (Sep., 1992), pp. 640-656, str. 205

¹⁰ Rodman, Margaret C.: „Empowering Place: Multilocality and Multivocality“, *American Anthropologist New Series*, Vol. 94, No. 3 (Sep., 1992), pp. 640-656, str. 206

¹¹ Rodman, Margaret C.: „Empowering Place: Multilocality and Multivocality“, *American Anthropologist New Series*, Vol. 94, No. 3 (Sep., 1992), pp. 640-656, str. 207

¹² Rodman, Margaret C.: „Empowering Place: Multilocality and Multivocality“, *American Anthropologist New Series*, Vol. 94, No. 3 (Sep., 1992), pp. 640-656, str. 212

svojim ispitanicima te da iz multilokalne i multivokalne perspektive ponudim analizu društvenog, fizičkog te virtualnog prostora i njihove međusobne interakcije. No da bi ta analiza uistinu bila vjerodostojna, potrebno je postaviti teorijski temelj sljedećem bitnom konceptu, a to je društveni prostor.

3.1. Društveni prostor

Kada se govori o društvenom prostoru, često se pojam takve vrste prostora zna interpretirati na sljedeći način: fizički ili virtualni prostor koji služi kako bi se unutar njega odvijale različite vrste ljudske djelatnosti ili najčešće se na njega referira kao na prostor okupljanja i socijalizacije. No proučavajući djelo autora Henrija Lefebvrea pod nazivom „The Production of Space“ (1991.), nailazim na novu razinu definiranja toga što zapravo čini društveni prostor. Dakle, Lefebvre u svojoj knjizi pruža opis društvenog prostora te tvrdi: „Društveni prostor je društveni produkt.“¹³ Promotrimo li društveni prostor prema postulaciji Lefebvrea kao produkt on također predstavlja misaoni alat i alat aktivnosti, te uz to što je sredstvo proizvodnje, također predstavlja sredstvo kontrole, time i dominacije i moći.¹⁴ Zatim, autor nastavlja svoju elaboraciju pojma društvenog prostora obraćajući posebnu pozornost na opće motrište istog kao navodno transparentnog i razumljivog. Također navodi poimanje društvenog prostora kao posve prirodnog i jednostavnog. Navedene percepcije društvenog prostora Lefebvre propituje te ih smješta u kategorije iluzija: 1. „iluzija transparentnosti“ te 2. „realistična iluzija“.¹⁵ One zapravo služe kako bi sakrile djelovanje različitih društvenih praksi koje utječu na samu funkciju i oblikovanje društvenog prostora. Time autor daje do znanja da nije sve onako kako se čini, odnosno društveni prostor ne treba uzimati zdravo razumski, kao datost, već je potrebno iznalaziti djelovanje različitih ideoloških i diskurzivnih aktivnosti/praksi te struktura koje unutar sebe vrše daljnje oblikovanje informacija, znanja i komunikacije. Nadalje, Lefebvre iznosi faktore koji čine društveni prostor, a to su: „1. reprodukcija društvenih odnosa, tj. bio-fiziološki odnosi među spolovima i dobnim skupinama, uz specifičnu organizaciju obitelji; i 2. odnosi proizvodnje, tj. raspodjela posla te njegova organizacija u formi hijerarhijskih društvenih funkcija.“¹⁶ Međutim, unutar konteksta suvremenog neokapitalističkog sustava, autor objašnjava kako se ipak sadržaj društvenog prostora čini uistinu kompleksnim time dodajući i treći faktor, a to je reprodukcija radne

¹³ Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991., str. 26

¹⁴ Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991., str. 26

¹⁵ Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991., str. 27,29

¹⁶ Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991., str. 32

snage, odnosno „radnička klasa *per se*“.¹⁷ No za potpuno shvaćanje koncepta društvenog prostora bitno je navesti Lefebvreovu trijadu koju čine pojmovi: 1. prostorne prakse, 2. reprezentacije prostora i 3. reprezentacijski prostori.¹⁸ Njih u potankost analizira Edward W. Soja u svom djelu „Thirdspace“ (1996.) te ću se poslužiti njegovom interpretacijom, ali i nadogradnjom spomenutih pojmova. Soja, slijedeći misao Lefebvrea, upućuje čitatelja na značenje prostornih praksi koje su definirane kao „prostornost koja objedinjuje produkciju i reprodukciju, partikularne lokacije i prostorne karakteristike svake društvene formacije“.¹⁹ Soja nastavlja s dodatnim pojašnjenjem prilikom kojeg navodi da prostorne prakse, kao proces proizvodnje materijalne forme društvenog prostora, predstavljaju i medij i ishod ljudske aktivnosti, ponašanja i iskustva. Takav prostor naziva se i perceptivnim prostorom te je mjerljiv i moguće ga je opisati.²⁰ Sljedeći pojam jest reprezentacija prostora za koji Lefebvre tvrdi da je vezan za odnose proizvodnje te na poredak koji uspostavlja, a time i na znanje, simbole i kodove. Prema Soji, upravo su to sredstva pomoću kojih tumačimo prostorne prakse te samim time i proizvodnju prostornog znanja. Taj zamišljeni prostor ili drugim riječima mentalni, tvrdi Soja, predstavlja reprezentaciju moći i ideologije, ali i kontrole i nadzora.²¹ Posljednji pojam, „prostori reprezentacije“ Soja povezuje sa svojim pojmom „Thirdspace“ – treći prostor, dok prva dva prostora naziva prvim i drugim prostorom. Pojašnjenje Lefebvreovog pojma podrazumijeva to da „prostori reprezentacije utjelovljuju kompleksne simbolizme, ponekad kodirane, ponekad ne, vezani su za prikrivenu te podzemnu stranu društvena života te također za umjetnost.“²² Dakle, nadovezujući se na Lefebvrea, Soja ističe kako se u oba slučaja prostora (pritom mislim i na Sojin treći prostor i na Lefebvreov življeni, odnosno na prostore reprezentacije) radi o prostorima koji se naizgled razlikuju od prva dva, dok ih zapravo objedinjuju. Prostori reprezentacije u sebi sažimaju i ono realno i ono imaginarno te izranjaju u formi „kontraprostora“ koji se suprotstavlja dominantnom poretku iz pozicije koja se nalazi na samoj margini.²³ Ključna točka u promatranju razvoja koncepta trećeg prostora jest pojam „thirding“ – otrećivanje, koji utjelovljuje kritičko promišljanje iz alternativnog očišta koje reprezentira ono Drugo. Otrećivanje nije derivat

¹⁷ Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991., str. 32

¹⁸ Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991., str. 33

¹⁹ Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991., str. 33

²⁰ Soja, Edward W. „Thirdspace; Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces“, Blackwell Publishers, 1996., str. 66

²¹ Soja, Edward W. „Thirdspace; Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces“, Blackwell Publishers, 1996., str. 67

²² Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991., str. 33

²³ Soja, Edward W. „Thirdspace; Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces“, Blackwell Publishers, 1996., str. 72

tradicionalnih binarnih opozicija, već nastaje kao konstrukcija koja razrušava totalitarnost redukcionističke prakse binarnosti unutar prostorne dijalektike. Otrećivanje se nadovezuje na prethodne aproksimacije i spoznaje iz sfere specijalnog znanja, pritom proširujući to znanje i podupirući njegovu radikalnu otvorenost. Drugim riječima, Soja definira „thirding“ kao način produkcije „kumulativne trijalektike koja je radikalno otvorena prema dodatnoj drugosti, otvorena je prema kontinuiranoj ekspanziji prostornog znanja.“²⁴ Stoga, govoreći o samom trećem prostoru, i njega možemo promatrati izvan tradicionalnog shvaćanja prostora kao datosti, on nije apsolut, niti je čvrsto omeđena kategorija za sebe, postoji kako bi nastavio i proširio samo prostorno znanje izvan predstavljene trijalektike. Kada govorimo o specijalnom znanju, važno je napomenuti kako se radi o osnovi bilo kojeg drugog znanja koje ljudi posjeduju.²⁵ Prostorno znanje proučava autor Benjamin Kuipers u svome djelu „The Spatial Semantic Hierarchy“ (2000.). On tvrdi da je prostorno znanje utemeljeno na senzomotornoj aktivnosti, točnije zaključuje da: „...značenje simbola i simboličke reprezentacije prostora obuhvaćene su iskustvom percepcije i djelovanja.“²⁶ Prostorne metafore sveprisutne su u našem govoru i nezamjenjive, pomoću njih pojašnjavamo odnose i procese koje bi inače teškom mukom prikazali. No, prostorno znanje dolazi u različitim oblicima stoga je važno proširiti ovakav pogled na zadani pojam.

Shvaćajući potrebu za daljnjom ekspanzijom prostornog znanja u vidu društvenog prostora, uvodim sljedećeg autora koji na tragu Lefebvrea, nudi vlastiti opis društvenog prostora. Pierre Bourdieu u djelu „Social Space and Symbolic Power“ (1989.) pojašnjava koncept društvenog prostora uspoređujući ga s geografskim prostorom koji je raspodijeljen u nekoliko različitih područja. Međutim, valja istaknuti kako u ovom slučaju, društveni prostor služi kao metafora unutar koje se raspodjela određenih društvenih značajki može pogledati iz perspektive geografije. Ključ promišljanja društvenog prostora Pierrea Bourdieua jest „distanca“: „...takav prostor, konstruiran je na način, da što se bliže nalaze agenti, grupe ili institucije koje su smještene unutar tog prostora, to imaju više zajedničkih svojstava; a što su dalje, imaju toga manje.“²⁷ Takve se podudarnosti mogu precrtati na papir. Spoznamo li određenu distancu između dva mjesta njihova se udaljenost može mapirati, no takvo što nije prevodivo u stvarnom prostoru naše svakodnevice. Bourdieu iznosi činjenicu da u zbilji,

²⁴ Soja, Edward W. „Thirdspace; Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces“, Blackwell Publishers, 1996., str. 61

²⁵ Kuipers, Benjamin: „The Spatial Semantic Hierarchy“; Artificial Intelligence 119 (2000) 191–233, str. 191

²⁶ Kuipers, Benjamin: „The Spatial Semantic Hierarchy“; Artificial Intelligence 119 (2000) 191–233, str. 191

²⁷ Bourdieu, Pierre: „Social Space and Symbolic Power“; Sociological Theory, Vol. 7, No. 1, (Spring, 1989), 14-25, str. 16

možemo dijeliti stvarni prostor, točnije fizički prostor te ta društvena distanca ne mora biti fizički evidentna, no ona je uistinu vidljiva u sferi društvenog prostora. Nadalje, iznosi kako se diferencijacija unutar društvenog prostora, dakako odnosi na poziciju koju pojedinac zauzima u odnosu na pitanje posjedovanja „ekonomskog kapitala, kulturalnog kapitala, društvenog kapitala, i simboličkog kapitala“.²⁸ Upravo tu nailazimo na ključnu distinkciju između društvenog prostora u slučaju Lefebvrea i Bourdieua, Bourdieu je taj koji u svojoj interpretaciji nadilazi pitanje klase te locira druge moguće faktore koji utječu na pitanje moguće pozicioniranosti subjekta unutar društvenog prostora. Isto tako, raspodjela agenata unutar kategorija klase izgleda jako strogo i determinirajuće na papiru dok se u zbilji takva distinkcija ne mora nužno „osjetiti“. Bolje rečeno, u tradicionalnom poimanju društvenog prostora kao fizičkog prostora, koji služi za okupljanje i socijalizaciju, prostor nije nužno isključiv po pitanju klase te je pristup određenim javnim mjestima (npr. trgovci) i mjestima u privatnom vlasništvu (npr. kafić) otvoren svima. Unatoč tome, Bourdieu smatra kako su određene distinkcije nezaobilazne, točnije konstitutivne su te u odnosu na njih mi percipiramo društveni prostor. Na temelju danih razlika čovjek stvara kognitivnu mapu unutar koje smješta različite objekte ili fenomene koje imaju svoje mjesto pripadnosti unutar neke određene skupine ljudi, organizacija i sl. Mogućnosti su nebrojene, no sigurno je da su utemeljene u dubokim društvenim strukturama koje svojim djelovanjem, setom pravila, vrijednosti i normi oblikuju ljudsku percepciju i poimanje svijeta oko nas. Stoga smatram važnim spomenuti kako unutar sfere društvenog nailazimo i na varijacije društvenog prostora koje prevode prostor s univerzalnog na razinu partikularnog ili bolje s makro razine na mikro razinu. Takav društveni prostor nije fiksiran, mobilan je te je otvoren izmjenama, a njegov raspon određuju jedinice koje ga sačinjavaju, a uključuje osobni/individualni prostor, prostor grupe te fenomen gužve. Navedene se pojave mogu pronaći unutar fizičkog i virtualnog prostora te ću ih kasnije u radu detaljno razjasniti. Konačno, predstavivši prve dvije vrste prostora, njihove definicije te nekoliko ključnih interpretacija, u nastavku rada ponudit ću teorijsku razradu koncepta virtualnog prostora ne bih li upotpunila prikaz različitih vrsta prostora koje predstavljaju fokus ovoga rada.

3.2. Nastanak virtualnog prostora

Uz pojašnjenje koncepta fizičkog i društvenog prostora, potrebno je obrazložiti i pojavu virtualnog prostora. Za početak ću predstaviti povijesni razvoj samog virtualnog prostora

²⁸ Bourdieu, Pierre: „Social Space and Symbolic Power“; *Sociological Theory*, Vol. 7, No. 1, (Spring, 1989), 14-25, str. 17

temeljeći se na radu Paula Messingera te njegovih suradnika pod nazivom: „A Typology of Virtual Worlds: Historical Overview and Future Directions“ (2008.). U svome radu, autori predstavljaju čitateljima začetak virtualnog prostora kojeg pronalaze u prvim arkadnim videoigricama kao što su Tank, Indy 500, Space Invaders i Pac-Man.²⁹ Takva vrsta igrice nudila je ključan dojam interaktivnosti: „...dodavale su element video interaktivnosti unutar stvarnog vremena, što je pojačavalo reflekse te je pružalo uzbuđenje zbiljske aktivnosti...“³⁰. Međutim, važno je napomenuti kako su se ključne promjene u virtualnom prostoru, odnosno u sferi videoigara, zbile usporedno s razvojem preteče interneta.

Misaoni začetak interneta, točnije mogućnost interakcije umrežavanjem, pronalazimo u spisima J. C. R. Licklidera u kojima prezentira pojam „Galaktičke Mreže“, a spisi datiraju iz 1962. godine.³¹ Potom, nakon niza godina objavljivanja teorijskih radova kojima se unaprjeđuje i predstavlja daljnji razvoj mogućnosti umrežavanja, Lawrence G. Roberts 1967. godine objavljuje svoj plan razvoja ARPANET-a.³² Sudjelovanjem različitih organizacija koje su osnovane '60-ih godina na različitim sveučilištima, ali i razvojem raznih državnih službi, dolazi do bujanja i daljnjeg razvitka nove informacijske tehnologije koja već 1972. godine ukazuje na mogućnost uspješne komunikacije preko ARPANET-a i to korištenjem prve verzije aplikacije za „e-mail“. Da bismo došli do fenomena interneta kakvog danas poznajemo, morao je proći dugi niz godina koji je uključivao različite izmjene i nadogradnje po pitanju operacijskih sustava, sučelja i sredstava komunikacije sažetih u formi raznoraznih aplikacija. Međutim početkom '80-ih godina dolazi do komercijalizacije interneta pojavom konkurentnih tvrtki na području tržišta informacijske tehnologije koje nameću nove standarde, a samim time ubrzavaju tok unaprjeđenja samih tehnoloških sredstava koji se nalaze u ondašnjoj uporabi. U krajnjoj liniji ono što mi danas vidimo kao internet jest: „...globalni informacijski sustav...“ koji nam omogućava gotovo neograničen pristup svim vrstama informacija, podataka, datoteka u bilo kojem periodu, s bilo kojeg mjesta na Zemlji.³³

Kao što vidimo, od '80-ih nadalje, nastupa rapidan tehnološki razvoj koji predstavlja ključ konfiguracije virtualnog prostora, ali ne obuhvaća isključivo sferu razvoja interneta, već i

²⁹ Messinger, Paul R., Stroulia Eleni, Lyons Kelly: „A Typology of Virtual Worlds: Historical Overview and Future Directions“; Virtual World Research: Past, Present & Future, Vol. 1 No. 1; July 2008, str. 3

³⁰ Messinger, Paul R., Stroulia Eleni, Lyons Kelly: „A Typology of Virtual Worlds: Historical Overview and Future Directions“; Virtual World Research: Past, Present & Future, Vol. 1 No. 1; July 2008, str. 3

³¹ Začetak interneta: <http://www.internetsociety.org/internet/what-internet/history-internet/brief-history-internet#Origins>

³² Začetak interneta: <http://www.internetsociety.org/internet/what-internet/history-internet/brief-history-internet#Origins>

³³ Začetak interneta: <http://www.internetsociety.org/internet/what-internet/history-internet/brief-history-internet#Origins>

samih videoigara. Zahvaljujući raznim tehnološkim inovacijama pojavljuju se prve igrice koje dozvoljavaju neograničen broj sudionika, pritom zahtijevajući od korisnika uporabu jednakog *software-a*. No Messinger et al. navode prijelaz u 21. stoljeće kao važan period u kojem se povezivanjem preko interneta, putem različitih igraćih konzola poput PlayStationa 2 i Xbox-a, uspostavlja mreža igrača kojima je moguće sudjelovati bez obzira na njihovu geografsku lokaciju te im se također omogućila međusobna interakcija. Autori dalje nastavljaju povijesnu analizu nastanka virtualnog prostora te navode kako su, uz videoigre, društvene mreže te koje su zaslužne za suvremeni oblik i funkcije virtualnog prostora. Zajednička im je značajka ta da se, u njihovim suvremenim oblicima, takve vrste virtualnog prostora oblikuju od strane samog korisnika, on je taj koji bira sadržaj i formu unutar određene igre ili društvene mreže. Kada govorimo o virtualnom prostoru, bolje rečeno svijetu, ono što možemo zamijetiti jest da se većina istraživača zasniva na korisnicima kao glavnom kriteriju naspram kojeg se taj prostor gradi, odnosno virtualna zajednica predstavlja temelj virtualnog svijeta te je ona ključ njegova oblikovanja. U tekstu „The Networked Nature of Community: Online and Offline“ (2002.) autora Wellman et al., opisuje se pojam zajednice kao forme društvene kohezivnosti koja se odvijala na lokalnom području. Na tom su području stanovnici provodili razne oblike interakcije koje su se postepeno počele mijenjati. Uzroci te promjene bili su tehnološki napredak, pojava jeftinog transporta/prijevoza te proces globalizacije. No ključ istraživanja spomenutih autora jest utjecaj interneta na razvoj i oblikovanje zajednice te iznose sljedeću tvrdnju: „Umjesto da se na internet gleda kao da povećava ili razara zajednicu, trebalo bi ga se promatrati kao integriranog u ritam svakodnevice, s mrežnim životom koji je isprepleten s izvan mrežnim aktivnostima.“³⁴ Putem te virtualne zajednice uspostavlja se različite funkcije i mogućnosti interakcije u zadanim formama koje zajednica propisuje kao pravilne unutar virtualnog prostora. Slično možemo tvrditi i za fizički prostor, iz perspektive humanističkih znanosti u proučavanju koncepta različitih vrsta prostora zajednica je ta koja upisuje značenja u te prostore. Različite društvene formacije su te koje zadaju formu i ritam aktivnosti koje određeni prostor podržava. Messinger et al. zaključuju kako se uistinu začetak virtualnog prostora može pronaći u primjerima raznih videoigara, no uporaba danog prostora seže puno dalje od toga: „... virtualni svjetovi razvijali su se pod paskom industrije videoigara, no sada se ti svjetovi koriste za nešto više od puke igre, te će uskoro biti prihvaćeni i korišteni

³⁴ Wellman et al. „The Networked Nature of Community: Online and Offline“, IT&Society Volume 1, Issue 1, Summer 2002, pp. 151-165, str. 154

kao prostori za istraživanja, obrazovanje, politiku i posao.“³⁵ Imajući na umu opseg rada uloženog u razvoj sfere virtualnog, ne samo po pitanju materijala tj. tehnologije, već i u pogledu samog misaonog razvoja s ključnim ciljem njegove šire uporabe, smatram iznimno važnim posvetiti dio rada proučavanju same teorijske koncepcije virtualnog prostora.

3.3. Virtualni prostor

Virtualni prostor po rječničkoj definiciji označava „računalnu tvorevinu, reprezentaciju trodimenzionalne okoline koja osigurava korisniku, uporabom razne tehnologije, mogućnost bivanja unutar zadanog prostora te izvođenja više vrsta društvene interakcije.“³⁶ Postoje razne interpretacije virtualnog prostora, uglavnom se njegovo značenje pojašnjava usporedno s fizičkim prostorom. Pritom je važno napomenuti kako navedeni komparacijski prikazi variraju od autora do autora pa tako imamo primjer istraživanja Michaela Battyja i Harveya J. Millera pod nazivom „Representing and Visualizing Physical, Virtual and Hybrid Information Spaces“ (2000.) unutar kojeg navode da: „...virtualni prostor ignorira (ili bar uvelikoj mjeri ne uzima u obzir) fizički prostor.“³⁷ Dok u radu naslovljenom „Collaborative Virtual Environments: Digital Spaces and Places for CSCW: An Introduction“ (2000.) od autora Snowdon et al., navode sljedeće: „3D virtualni okoliši, inherentno su spacijalni, te se može argumentirati kako neki virtualni okoliši pate jer ovise previše o (fizičkom) *prostoru*...“³⁸ Vidimo da se doista radi o dva oprečna pogleda na međuodnos i interakciju fizičkog i virtualnog prostora. Imajući takve interpretacije virtualnog prostora koje su nastale u odnosu na fizički prostor na umu, nastaviti ću istraživanje istog u nastavku rada također povlačeći poveznicu s društvenim prostorom. No ono što je zajedničko navedenim vrstama prostora jest faktor subjekta, odnosno da bi se ti prostori kreirali, nadograđivali i izmjenjivali potrebno je djelovanje agenata u sferi zadanih prostora.

Sada kada sam konačno postavila temelje ovog istraživanja time što sam pojasnila različite vrste prostora te razvitak istih unutar teorijske paradigme, vrijeme je da predstavim metodologiju kojom ću se koristiti ne bih li uspješno prikazala upravo spomenuto djelovanje agenata te samu interakciju i utjecaj različitih vrsta prostora koji imaju jedni na druge. Važno je istaknuti kako je sama metodologija u pitanju interdisciplinarnе prirode te povlači svoje

³⁵ Messinger, Paul R., Stroulia Eleni, Lyons Kelly: „A Typology of Virtual Worlds: Historical Overview and Future Directions“; *Virtual World Research: Past, Present & Future*, Vol. 1 No. 1; July

³⁶ Definicija virtualnog prostora: <http://www.dictionary.com/browse/virtual-environment>

³⁷ Batty Michael; Miller, Harvey J.: „Representing and Visualizing Physical, Virtual and Hybrid Information Spaces“ in *Information, Place and Cyberspace*, Springer 2000., str. 4

³⁸ Snowdon, Dave; Churchill, Elizabeth F. and Munro, Alan J.: „Collaborative Virtual Environments: Digital Spaces and Places for CSCW: An Introduction“; *Collaborative Virtual Environments*, Springer Verlag, 2000, Chapter 1, str. 9

korijene iz sociologije, filozofije, antropologije, geografije, umjetnosti te psihologije. Predstavljanjem metode istraživanja, zapravo započinjem glavni dio svoga rada te će u nadolazećim poglavljima biti prezentirani rezultati mog istraživanja koncepta prostora te njegovih varijacija, naravno prikazani u usporedbi s kvalitativnim i kvantitativnim istraživanjima drugih autora pomoću kojih ću analizirati vlastita saznanja.

4. Senzorno etnografsko istraživanje

Kako bih uspješno prikazala interakciju različitih vrsta prostora i njihovo djelovanje u pogledu ljudskog iskustva, utemeljit ću metodologiju svog istraživanja na osjetilnoj etnografiji. Proučavajući knjigu „Doing Sensory Ethnography“ (2009.) koju je napisala Sarah Pink, otkrila sam razne mogućnosti proučavanja koncepta prostora na temelju čovjekovog iskustva istog putem njegovih osjetila. Iako zvuči pomalo redukcionistički, istraživanja autorice pokazuju kako je takva vrsta pristupa metodologiji sveobuhvatna i raznolika u sabiranju novih znanja i informacija. U svome djelu, Pink proučava ključne koncepte koji čine bazu istraživanja senzorne etnografije kako bi prezentirala osjetilna iskustva, percepcije i znanja koje etnograf ima priliku istražiti oslanjajući se na takvu vrstu promatranja i proučavanja. Pink u svom radu pojašnjava senzornu etnografiju kao: „...refleksivan i iskustven proces putem kojeg se razumijevanje, poimanje i (akademsko) znanje proizvode.“³⁹ Nadalje, spomenuto je kako takva vrsta inovativnih metoda nudi istraživaču pristup razumijevanju ljudskih života, iskustava, društvenih svjetova i još puno toga što ide onkraj klasične metode promatranja.⁴⁰ Također je navedeno kako se uz klasično promatranje ispitanika, intervjuiranje te uz preostale metode sudjelovanja, koristi i audio-vizualna tehnologija. Između ostalog, Pink tvrdi da je moguće istražiti i virtualni prostor uporabom opisane metode senzorne etnografije. Svrha takva načina istraživanja, uz klasične metode, jest dakle odmak od teksta kao krute forme oblikovane diskurzom te uranjanje u ono neverbalno, odnosno osjetilno iskustvo. U prezentiranom opisu možemo primijetiti kako senzorna etnografija uistinu otvara vrata ka sveobuhvatnijem istraživanju različitih fenomena u pritom se služeći različitim vrstama disciplina koje ju upotpunjuju. Spomenula bih samo primjer suvremene uporabe takve vrste proučavanja kakva se pojavljuje u sklopu sveučilišta Harvard, a odnosi se na Sensory Ethnography Lab (Senzorni etnografski laboratorij) što je eksperimentalni laboratorij u kojem se upravo kombiniranjem etnografije i digitalnih medija

³⁹ Pink Sarah: „Doing Sensory Ethnography“, Sage Publications, London 2009, str. 8

⁴⁰ Pink Sarah: „Doing Sensory Ethnography“, Sage Publications, London 2009, str. 9

istražuju različite dimenzije iskustvene sfere ljudskoga bitka.⁴¹ Važno je navesti kako je jedna od glavnih stavki koje Pink prezentira u svom tekstu, upravo istraživanje teorije prostora i mjesta korištenjem senzorne etnografije. Iako se njezini opisi uglavnom svode na promatranje i istraživanje koncepta prostora unutar domene onog fizičkog i društvenog, moj pokušaj je da se ipak posvetim i domeni virtualnog prostora.

Bazirajući se na mojoj pretpostavci da je tijelo izuzetno važan faktor u konstrukciji i formaciji koncepta prostora, navest ću kratko teorijska uporišta kojima se Pink poslužila kako bi ponudila detaljnu analizu osjetilne etnografije u odnosu na zadane pojmove. Počevši od pojma tijela, Pink se referira na Georga Simmela te njegovo djelo „Sociologiju osjetila“ (1997.). Simmel pridaje dvije izuzetno važne uloge našoj senzornoj percepciji kada govori o ljudima koji nas okružuju, a to su: „Prvo, naš „osjetilni dojam“ druge osobe invocira emocionalne ili fizičke reakcije u nama. Drugo, „osjetna impresija“ postaje „ruta k znanju o drugome.“⁴² Međutim, različite teorijske discipline na različite su načine interpretirale ulogu tijela u zadanom etnografskom sustavu istraživanja pa je tako došlo do nastanka motrišta kako su tijelo i um zapravo dva odvojena faktora, odnosno dolazi do: „...objektifikacije tjelesnog iskustva putem racionalizirajućeg uma.“⁴³ Međutim, takvo promatranje uistinu postavlja senzorno iskustvo u reduciranu formu neprimjetnog značaja. No '90-ih dolazi do misaonog obrata te se počinje govoriti o tijelu i umu kao o jedinstvu ljudskog iskustva, tijelo postaje samo po sebi: „izvor znanja, a potom i agencije/djelovanja.“⁴⁴ Prikazujući jedinstvo osjetila i iskustva tijela, Pink se poslužuje citatom Merleau-Pontyja koji glasi: „Moje tijelo nije skup bliskih organa već sinergičan sustav, sve funkcije koje se izvode povezane su u generalnom činu bivanja u svijetu.“⁴⁵ Prikazana teorijska stanovišta o osjetilnoj percepciji možemo povezati tako da, na tragu autorice, dodamo još jednu bitnu dimenziju, a to je društvena interakcija. Naše bivanje u svijetu nije iskustvo izuzetka, već se manifestira u obliku svih živućih jedinki društva pa se tako doživljaj tijela, ali i drugoga može proučiti kroz senzornu etnografiju. Pink potom nastavlja svoju elaboraciju važnosti pitanja interakcije te postavlja dvije ključne teze: 1. naši identiteti nalaze se u konstantnom pregovaranju prilikom susreta s drugima te se naši subjektiviteti uključuju u subjektivitete drugih (kontinuirano se smještamo i izmjenjujemo u odnosu na druge koji nas okružuju), 2. normativna ili devijantna ponašanja

⁴¹ Sensory Ethnography Lab: <https://sel.fas.harvard.edu/>

⁴² Simmel, Georg. 1997. „Sociology of the Senses“. Pp. 109-19 in David Frisby and Mike Featherstone (eds.), *Simmel on Culture*. London: Sage, str. 111

⁴³ Pink Sarah: „Doing Sensory Ethnography“, Sage Publications, London 2009, str. 24

⁴⁴ Pink Sarah: „Doing Sensory Ethnography“, Sage Publications, London 2009, str. 24

⁴⁵ Merleau-Ponty, Maurice: „Phenomenology of Perception“, Routledge London 2002., str. 234

potiču se te se interpretiraju kroz kulturalno specifična senzorna očekivanja i sjećanja.⁴⁶ Drugim riječima, prva teza se odnosi na fluidnost naših identiteta i sposobnost kreiranja istog u odnosu na druge. Dok se druga teza može objasniti tako da društvene interakcije počivaju na društvenim normama i pravilima te se poštovanjem ili pak kršenjem istih, utjecaj njihova djelovanja može pronaći unutar spektra ljudskog senzornog iskustva. Izražavam zanimanje posebice za drugu tezu, jer smatram kako postoji mogućnost da se senzornom etnografijom, sem u slučajevima fizičkog i društvenog prostora, istraži i virtualni prostor. Konkretno ću se osvrnuti na formiranje liminalnosti unutar virtualnog prostora u odnosu na danu tezu u kasnijem dijelu svoga rada.

Nadalje, osjetilno iskustvo nije svedeno isključivo na jedinstvo tijela i uma, već se odnosi i na materijalnu sferu koja okružuje iste. Referirajući se na McLuhana koji izjavljuje da „su tehnički mediji ekstenzije naših osjetila“, Pink postavlja pitanje odnosa između medija i osjetilnog iskustva.⁴⁷ U sklopu mog istraživanja, problematiku tehnologije ispitala sam u odnosu na samo rukovanje određenim medijem, no i osjetilnim iskustvom koje dati medij pruža pritom smještajući navedeno u kontekst različitih vrsta prostora koje proučavam. Stoga, kako bih dobila cjelovitu sliku izgradnje koncepta prostora te interakcije različitih vrsta prostora, koristila sam se različitim medijima, također sam u potpunosti izostavila medij (tehnologiju) prilikom promatranja i intervjuiranja ispitanika. No prije predstavljanja same metode ispitivanja, htjela bih obrazložiti zašto su baš ti ispitanici odabrani za sudjelovanje u tom istraživanju. Čitajući različita istraživanja došla sam do zaključka kako bih, koristeći se senzornom etnografijom, mogla proniknuti dublje u temu prostora. Zahvaljujući toj sugestiji odlučila sam provesti istraživanje koje neće biti bazirano na homogenoj skupini ispitanika iste dobne skupine, spola, političkih i vjerskih opredjeljenja, već sam se odlučila na raznovrsne izlagače (moguće) različitih percepcija prostora. Namjera mi je bila da upravo u tim različitostima pronađem temelje koncepta prostora. Vjerovanja da se i među različitostima može pronaći univerzalna razina, odnosno zajednička utemeljenja koncepta prostora, cilj mi je bio istražiti te nijanse drugosti. Uključivanjem partikularne razine, dakle individualnog doživljaja različitih vrsta prostora, može se doći do puno više detalja i elemenata koji čine određenu percepciju prostora značajnom. Bezobzira na partikularnu razinu iskustva različitih vrsta prostora od strane ispitanika, ne dolazi do isključenja univerzalnosti iskustva prostora

⁴⁶ Pink Sarah: „Doing Sensory Ethnography“, Sage Publications, London 2009, str. 55

⁴⁷ McLuhan Marshall: The Medium is the Message“; Understanding Media: The Extensions of Man, reissued 1994, MIT Press, str. 1

kao što je primjerice bitak u virtualnom prostoru: budući da koristimo uglavnom istu tehnologiju (računalo, prijenosno računalo, tablet,...), iste tražilice, aplikacije itd., moguće je naći dodirne točke, nešto zajedničko u sklopu različitih iskustva ispitanika. Stoga značaj razlike demografske komponente nije zanemariv, jer nudi nove moguće uvide u ovome radu. Jedno od spomenutih istraživanja koje me potaknulo na ovako razmišljanje je rad Davida Marka naslovljeno „Spatial representations: a cognitive view“ (1999.). U navedenom istraživanju Mark se posvetio proučavanju kognitivne percepcije reprezentacije prostora unutar kojih propituje valjanost geografskih informacijskih sustava. Mark tvrdi kako se geografski svijet najprije oslanja na mjerljivost i na mjerne jedinice, no pritom se ne može izbjeći pitanje ljudske kognicije „koju čine pojmovi percepcija, rasuđivanje te sjećanje.“⁴⁸ Nadalje, autor smatra kako se kognicija i mjerenje nadopunjuju te da je pri izradi geografskih informacijskih sustava neizbježno proučavanje spacijalne kognicije jer „iskustvo dovodi povratne informacije uključujući unutarnje mentalne reprezentacije koje odgovaraju realnosti.“⁴⁹ Dakle, mentalne reprezentacije su te koje su oblikovane ljudskim tijelom, mozgom, osjetilima te naravi okoline u kojoj se nalazimo stoga bi te iste reprezentacije trebale biti uključene u stvaranju modela spacijalne kognicije te znanstvenih modela geografskih pojava. Shvaćajući osnovu danog istraživanja, potrebno je navesti ključnu točku koja me navela na dublje promišljanje, a to je veza između kognicije i koncepta prostora na primjeru iz teksta. Mark, istražujući spacijalnu kogniciju, uzima za primjer različite kategorije vodenih područja te ih uspoređuje u dva jezika, a to su francuski „*lac, etang i lagune*“ i engleski „*lake, pond i lagoon*“ (na hrvatskom jeziku to su jezero, bara i laguna) prilikom kojih se pojmovi bez obzira na sličnosti, ne podudaraju po definiciji.⁵⁰ Tako u francuskom jeziku riječ *etang* označava vrste vode koje mogu biti sva tri navedena engleska pojma, dok se na engleskom jeziku *lake* i *pond* razlikuju po veličini, a *lagoon* označava vodeno područje čija je glavna karakteristika blizina mora. Što to znači? Zaključak je da vezu između kognicije i navedenih geografskih pojmova bitno obilježavaju kulturalne razlike te ih Mark vidi kao slabosti koje ugrožavaju univerzalnost geografskih informacijskih sustava, točnije njegovu prevodivost u međukulturalnim interakcijama. Međutim, u ovom istraživanju upravo se takve razlike cijene

⁴⁸Mark, D. M., Spatial Representation: A Cognitive View. In Maguire, D. J., Goodchild, M. F., Rhind, D. W., and Longley, P. (editors) Geographical Information Systems: Principles and Applications, Second edition, v. 1, 1999., str. 81

⁴⁹Mark, D. M., Spatial Representation: A Cognitive View. In Maguire, D. J., Goodchild, M. F., Rhind, D. W., and Longley, P. (editors) Geographical Information Systems: Principles and Applications, Second edition, v. 1, 1999., str. 81

⁵⁰Mark, D. M., Spatial Representation: A Cognitive View. In Maguire, D. J., Goodchild, M. F., Rhind, D. W., and Longley, P. (editors) Geographical Information Systems: Principles and Applications, Second edition, v. 1, 1999., str. 84

jer pomoću njih dopiremo u širi aspekt koncepta prostora. Takva saznanja mogu dovesti do sveobuhvatnijeg sagledavanja odnosa univerzalne i partikularne razine, bolje rečeno pomažu nam doprijeti do srži onoga što zaista čini koncept prostora. Dakle, posvetila sam se podjednako razlikama pojedinačnog iskustva različitih vrsta prostora, ali i njihovoj univerzalnosti koju tumačim pomoću pojma francuskog sociologa Emila Durkheima, a to je pojam kolektivne svijesti. Definiciju ovog pojma izdvajam iz njegova djela „The Division of Labor in Society“ (1997.), ona glasi: „Totalitet vjerovanja i sentimentata zajedničkih prosječnim članovima društva koji formiraju i određuju živući sustav.“⁵¹ Durkheim u svome djelu govori o pojmu kolektivne svijesti kao o čimbeniku koji nadilazi partikularnu razinu pojedinca (iako se realizira u njemu). Također nadilazi dobne skupine te postaje pitanje cjelokupnog društva pritom zadržavajući „određene karakteristike koje stvaraju svojevrsne realnosti.“⁵² Oslanjajući se na ukazane teorijske perspektive, u nastavku rada polako pronalazim te nijanse drugosti, koristeći se specifičnom metodom ispitivanja ne bih li prikazala te različitosti, koje obogaćuju suvremeno shvaćanje koncepta prostora, zajedno s primjetnim obrascima različitih iskustava ispitanika u kontekstu odnosa partikularnog i univerzalnog kroz pojam kolektivne svijesti.

Dakle, predstavljam korištenu metodu ispitivanja: prvi sudionik bio je ispitan u okviru „čistog“ fizičkog prostora, bez korištenja ikakvih tehničkih medija za komunikaciju (npr. medija kao što su mobiteli koji služe za prijelaz u virtualni prostor). Takav razgovor odvio se licem-u-lice te je uključivao uporabu svih osjetila. Zatim, u slučaju drugog ispitanika, forma intervjua i promatranja svela se uglavnom na vizualno iskustvo, točnije ostvarila sam komunikaciju pisanim putem (preko *chata* na društvenoj mreži) u nadi da će mi se pružiti jedinstvena saznanja o vrstama prostora te njihovoj interakciji u odnosu na komunikaciju s prethodnim ispitanikom. Smatram kako je važno napomenuti da se u ovom slučaju komunikacija odvila u virtualnom prostoru. Potom sam se poslužila interakcijom putem medija mobitela oslanjajući se većinom na osjetilo zvuka, također u nadi da ću steći nova viđenja i znanja o spomenutim prostorima. Konačno, u slučaju posljednjeg ispitanika, uključila sam gotovo sva osjetila uspostavljajući komunikaciju putem aplikacije Skype, što znači da se sudjelovanjem u interakciji s ispitanikom ponovno odvio prijelaz u domenu virtualnog prostora. Kako bih dodatno elaborirala svoju namjeru istraživanja, prikazujem koncept ovog načina ispitivanja kao određenu vrstu gradacije prilikom koje se koristim

⁵¹Durkheim, Emile: „The Division of Labor in Society“, The Free Press, New York, 1997., str. 39

⁵²Durkheim, Emile: „The Division of Labor in Society“, The Free Press, New York, 1997., str. 39

različitim vrstama medija koje pak uključuju iskustva temeljena na različitim osjetilima, bolje rečeno kombinaciji osjetila. Moja očekivanja o takvoj vrsti istraživanja bila su ta da ću upravo kroz te različite pristupe dobiti više uvida u način na koji se odvija društvena interakcija unutar zadanih vrsta prostora time stavljajući naglasak na osjetilno iskustvo. Dok sam s druge strane smatrala da ću, izlaganjem ispitanika (ali i sebe) različitim uvjetima i postavljajući im jednaka pitanja, doći do „cjelovitog“ iskustva različitih vrsta prostora iz kojeg ću potom moći izdvojiti ključne spoznaje o određenoj vrsti prostora. Stoga je moja odluka bila ta da krenem od vrste interakcije koja uključuje sva osjetila te da postepeno (ovisno o mediju) smanjim osjetilni podražaj. S obzirom na zadani medij ili izostanak istog, interakcije su se uistinu razlikovale ne samo po osjetilnom iskustvu, već i po ugođaju koji se ostvario u odnosu na korišteni medij. Iskustvo ugođaja nastalog prilikom interakcije licem-u-lice označilo je ozračje opuštenosti, sama interakcija bila je karakteristična po tome da sam bila u neposrednoj blizini ispitanika te sam pomno pratila njegove geste te ekspresije lica. Također svjedočila sam čestom upadanju u riječ ili s moje strane ili s ispitanikove strane, što se ponovilo i u slučaju intervjua s ispitanicima Zvuk i Video. Činilo se da nismo znali procijeniti kada je netko od nas dovršio misao. Prilikom intervjua s ispitanikom Zvuk, interakcija se odvila putem telefona te također nismo znali odrediti kada se netko od nas u potpunosti izrazio, no sa zanimljivim dodatkom da se pauza između rečenica često znala protumačiti kao nekakvom tehničkom greškom, primjerice Zvuk mi je postavio pitanje „Jesi li tu? Čuješ li me?“ iz straha da je „veza pukla“ ili da je „signal otišao“. U ovom slučaju, prilikom interakcije sa Zvukom mogla se osjetiti blaga doza zabrinutosti oko toga, stoga ozračje koje je vladalo nije bilo sasvim opušteno. Zanimljiv je također sam doživljaj zvuka kada „s druge strane“ čujemo šuškanje, lupkanje i slično kao osjetilne podražaje čiji izvor ne možemo vidjeti. Navela bih još, kako su se upadice ovom prilikom ispratile sa „Molim te, oprosti (što ti upadam u riječ)...“ ili „Ne, ne samo ti daj (dovrši misao)...“. Dakle, primjećujem da postoji viši stupanj pristojnosti u odnosu na interakciju s ispitanikom Lice: naše upadice bi redovito prošle nezamijećene, bolje rečeno namjerno im nismo pridavali pozornost, kao da je fizička prisutnost sama po sebi ublažila to odstupanje od društveno uvriježene forme komunikacije prilikom koje se upadanje u riječ smatra nepristojnim. U usporedbi s interakcijom licem-u-lice, telefonski razgovor zahtijevao je višu razinu pristojnosti s obzirom na nedostatak te fizičke prisutnosti (možda bolje fizičke udaljenosti u odnosu na bliskost prilikom interakcije licem-u-lice), kao da smo i Zvuk i ja imali u primisli da upadica ne bi bilo uslijed mogućnosti svjedočenja lica sugovornika koja bi moglo nagovijestiti konačnu misao. Komunikacija s ispitanikom Video također je bila isprekidana. Iako su u ovom slučaju lik ispitanika i moj lik

bili vidljivi na ekranu laptopa, „čitanje“ lica nije otvorilo mogućnost besprijekorne komunikacije. U razgovoru s Videom, pojavile su se privremene tehničke smetnje poput smrzavanja slike i distorzije glasa prilikom koje se komunikacija otežala te nije bilo posve jasno što smo ili Video ili ja u danom trenutku izrekli. No moram primijetiti da je tijekom tog intervjua Video podrazumijevao da će doći do takvih poteškoća te, za razliku od ispitanika Zvuk, nije pokazao nikakvu zabrinutost. Međutim, ja sam iskazala negodovanje smatrajući u tom trenutku takve poteškoće neprikladnima te se ugođaj za mene iz opuštenog prenio u napeto. Konačno, dopisivanje s ispitanikom Tekst pokazalo se posve drugačije od dosad opisanih interakcija. Korištena je aplikacija Messenger, naša komunikacija izgledala je tako da bi netko od nas ispisao omanji paragraf teksta te bi potom strpljivo čekali primatelja poruke da ispiše svoj paragraf te da ga pošalje. Pritom izmjena uloga primatelja i pošiljatelja između Teksta i mene nije nimalo bila zbunjujuća, točno se znalo tko je kada na redu za pisanje/primanje/slanje. Možemo vidjeti da se utjecaj korištenih medija za komunikaciju itekako odrazio na samu interakciju s ispitanicima. Ono što sam zamijetila jest nivo „brige“ koji nastupa prilikom konverzacije koja se ne odvija licem-u-lice, odnosno kada nisu angažirana sva osjetila istovremeno. Ispitanik Lice bez obzira na prekidanje mog govora i obrnuto, nije pokazao zabrinutost po pitanju ako smo se uspjeli razumjeti, jesmo li se (svatko za sebe) uspješno izrazili, to se u našem razgovoru podrazumijevalo. Dok s drugim ispitanicima nivo „brige“ rastao je kako kod njih tako i kod mene, upregnuli smo više truda ne bi li spriječili greške u komunikacijskom kanalu. Smatram zanimljivim kako se na prvi pogled može vidjeti drugačiji pristup pri interakciji s obzirom na zadani medij. Također je i sam ugođaj koji nastaje uslijed djelovanja određenih osjetilnih podražaja (npr. smrzavanje slike) bitan pokazatelj koji ću dublje istražiti u nadolazećim poglavljima ne bih li došla do novih spoznaja glede iskustva različitih vrsta prostora. Tome ću se prvenstveno posvetiti u poglavlju „6.1. Pregled odgovora ispitanika“ pritom stavljajući naglasak na njihovo osjetilno iskustvo.

Nadalje, tražila sam odgovore na pitanja poput: poštuju li se norme i pravila jednako u svim vrstama prostora, ako ne zašto i na koji način se to manifestira? Sukladno tome, ispitala sam mogućnost liminalnosti tj. na koji način se ona javlja u fizičkom, društvenom i virtualnom prostoru. Također sam, kroz sudjelovanje u interakciji s ispitanicima i promatranjem istih, htjela izučiti njihovu percepciju različitih vrsta prostora te način na koji ispitanici percipiraju sličnosti i razlike među danim prostorima. Pritom sam stavila naglasak na njihovu percepciju sebe, njihovog tijela, njihove prisutnosti, prisutnosti drugih i njihovog osjećaja za prostor. Svakako ću u sklopu analize i komparacije rezultata istraživanja iznijeti i vlastita viđenja i

iskustva koje sam stekla prilikom ispitivanja, prikazujući dojmove i reakcije, kako svoje tako i od ispitanika. Proučavajući koncept prostora, njegove varijacije te međusobne interakcije navedenih prostora, teško je izbjeći viđenje da su i ispitanici i sam istraživač uronjeni u kontekst osjetilnog, materijalnog, virtualnog i društvenog. Stoga smatram neizostavnim navesti vlastita iskustva te na neki način samu sebe staviti u ulogu ispitanika ne bih li uistinu provela istraživanje metodom osjetilne etnografije u punom smislu. Nadodala bih još, da ću u predstojećem prikazu analize svog istraživanja navoditi saznanja i rezultate istraživanja raznih autora, kako bih postavila svojevrstu teorijsku podlogu naspram koje ću graditi svoju analizu.

5. Pitanje tijela unutar fizičkog, društvenog i virtualnog prostora

U prvom dijelu svoga istraživanja nakana mi je proučiti pitanje tijela, njegove uloge i funkcije unutar različitih vrsta prostora. U prethodnim paragrafima, već sam nekoliko puta natuknula neke ključne značajke koje obilježavaju poimanje tijela u različitim teorijskim strujama. No karakteristika koju gotovo sve discipline koje sam do sada nabrojala nalaze, jest ta da je tijelo uz ratio glavni izvor ljudske iskustvene sfere postojanja. Na osnovu iskustva našeg čitavog sinergičnog organizma, stvaramo i oblikujemo svijest o sebi i o prostoru u kojem se nalazimo. Stoga sam u sklopu svog istraživanja tražila da sudionici odgovore na važno pitanje uloge i funkcije tijela u kontekstu fizičkog, društvenog i virtualnog prostora.

Najprije ću se posvetiti analizi odgovora ispitanika koji je odabran za intervju i promatranje putem *chata*, odnosno ispitivanje se provelo korištenjem osjetila vida te dodira (tipkanje). Prvi ispitanik, nazvat ćemo ga Tekst, izjasnio se na temelju zadanog pitanja na sljedeći način: „U fizičkom prostoru zahvaljujući svojem tijelu ja postojim, moje postojanje je vidljivo, krećem se kroz taj prostor i obavljam neke aktivnosti pomoću njega.“ Vidimo da Tekst smatra tijelo kao fundamentalnu postavku bez koje postojanje unutar fizičkog prostora ne bi bilo moguće, pridaje iznimnu važnost svome tijelu i njegovoj ulozi u svakodnevnom životu. Također ću navesti mišljenje sljedećeg ispitanika imena Zvuk. Interakcija s ispitanikom provedena je putem telefonskog poziva uključujući osjet dodira (držanje mobilnog uređaja u ruci)te sluha. Taj se ispitanik po pitanju tijela izjasnio gotovo jednako kao i Tekst, nastojeći dati do znanja da putem tijela izvršavamo neke dnevne funkcije. Treći ispitanik s kojim je interakcija provedena putem aplikacije Skype time uključujući osjetilo vida, sluha, ali i dodira (rukovanje uređajem na kojem je aplikacija instalirana), izjavljuje da je i tijelo samo po sebi prostor te da služi za navigaciju i kretanje kroz ono što je izvanjsko našem tijelu te vidi tijelo kao postojano u svim formama prostora. No, Video misli da se bez obzira na dani prostor,

tijelo uvijek iznova pokušava preuzeti od strane drugih ljudi koji nameću neka svoja značenja i norme te ih „upisuju u nas“ ili od strane vladajuće neokapitalističke, patrijarhalne ideologije. Dok se četvrti ispitanik imena Lice, s kojim je interakcija provedena metodom licem-u-lice, izjašnjava po pitanju uloge tijela i njegovih funkcija u sklopu virtualnog prostora na sljedeći način: „Nemaš tijelo, nema posljedica, tamo možeš i letit ako hoćeš.“ Za njega virtualni prostor predstavlja prostor bestjelesnosti u kojem su osobe nedodirljive u rangu s kakvim super junacima. Način na koji Lice predstavlja problematiku tijela je da ne vidi tvrde granice tijela „to je sad samo fizičko i to je to“, po njemu tu ipak postoji spoj čovjekovog duhovnog aspekta s onim fizičkim. Slično tvrdnjama Merleau-Pontyja i Seamona koje ću detaljno razraditi u nastavku, ispitanik smatra da informacije i podražaji koje primamo iz vanjskog svijeta idu dalje od središnjeg živčanog sustava te se pružaju duž čitavog tijela. Ovdje bih se samo kratko osvrnula na djelo Roberta Plutchika „The Nature of Emotions“ (2001.) u kojemu govori o afektivnim stanjima svijesti kao o evolutivnom elementu zahvaljujući kojeg uspijevamo preživljavati i regulirati opće stanje društva. Za početak valja ponuditi autorovu definiciju emocija: „Emocija nije, jednostavno rečeno, osjećajno stanje. Emocija jest kompleksan lanac isprepletenih događaja koji započinje podražajem te uključuje osjećaje, psihološke promjene, impulse koji navode na djelovanje i specifično, ciljem određeno ponašanje.“⁵³ Dakle, Plutchik opisuje kako se razne emocije mogu locirati u različitim dijelovima tijela te nam pruža uvid u primjere metafora koje koristi kako bi se određeno afektivno stanje opisalo: „...knedla u grlu...slomljeno srce...“⁵⁴ Očigledno, postoji sinkronicitet u djelovanju čitavog ljudskog organizma koje nam omogućava da na prostoru tijela odredimo mjesta događanja afektivnih stanja koja su direktan odgovor na utjecaj vanjskih podražaja: „Emocije nisu linearni doživljaji, već su povratna reakcija na te iste doživljaje.“⁵⁵ Baš poput ispitanika imena Lice, autor zauzima motrište koje obuhvaća cjelokupno biće zaključujući da kada se govori o stvarnoj funkciji emocija, njihova primarna zadaća jest ta da ponovno uspostavi ekvilibrij u odnosu na prostor i uvjete unutar kojeg ljudsko biće obitava. Sličnu tvrdnju pronalazim i kod prethodno spomenutog autora Davida Marka. On ističe kako ljudska kognicija u sklopu istraživanja prostornih reprezentacija ima ključnu ulogu, no ukazuje na činjenicu da se sastavnice pojma kognicije, poput percepcije

⁵³ Plutchik, Robert: „The Nature of Emotions“; American Scientist, Volume 89, Number 4; July-August 2001. , str. 344

⁵⁴ Plutchik, Robert: „The Nature of Emotions“; American Scientist, Volume 89, Number 4; July-August 2001. , str. 344

⁵⁵ Plutchik, Robert: „The Nature of Emotions“; American Scientist, Volume 89, Number 4; July-August 2001. , str. 347

često koriste u „užem“ smislu te riječi: „Percepcija se u užem smislu te riječi koristi da bi se referiralo na mentalne senzacije i procese vezane za osjetila, a nastaju uslijed pojave osjetilnih podražaja.“⁵⁶ Ipak, neke funkcije mozga vezane su za autonomne radnje koje se direktno manifestiraju u ljudskome tijelu, a to su radnje poput disanja, različite kretnje tijela (npr. refleksi). Takve radnje, ističe Mark, nazivamo nesvjesnima i stoga ne spadaju u ljudsku kogniciju, a opet navedene radnje u kombinaciji sa „svjesnim odlukama i perceptualnim podražajima“ čine ljudsko ponašanje. Uistinu, vidimo važnost tijela kao cjeline. Proučavanje različitih vrsta prostora ne oslanja se isključivo na jedan aspekt ljudskog bića, već na njegovu cjelokupnu pojavu, uključujući i svjesne i nesvjesne procese.

Nadalje, na postavljeno pitanje da pojasni na koje se vrste aktivnosti referira, ispitanik Tekst upravo naglašava svakodnevne radnje koje ljudsko biće putem svojeg tijela izvršava te navodi buđenje, ustajanje iz kreveta, pranje zubi, odlazak na posao, konzumiranje međuobroka „marende“ i tome slično. Dakle ispitanik se referira na radnje koje provodi svakodnevno po *defaultu*. Ovdje bih se na trenutak zaustavila te bih htjela izjasniti kako se iz priloženog viđenja Teksta o svakodnevnim aktivnostima govori kao o polu-automatskim radnjama o kojima gotovo ne moramo razmišljati. Što to onda govori o ulozi tijela u fizičkom prostoru? Slične stavove o funkcijama i ulozi tijela pronašla sam u tekstu „Body-Subject, Time-Space Routines, and Place Ballets“ (1980.) Davida Seamona. Autor proučava svakodnevne, uobičajene kretnje tijela, važnost samog tijela te „tjelesne i prostorne koreografije“.⁵⁷ Seamon pojašnjava taj automatizam tijela kroz pojam navike te tvrdi kako se takve vrste aktivnosti odvijaju nehotice, bez razmišljanja: „Bez obzira na partikularni stupanj na kojem se odvijaju, ova viđenja sugeriraju da se mnoge kretnje izvode zahvaljujući pred-svjesnim procesima koji kreira ponašanje zaobilazeći čovjekovu potrebu da bude uopće svjestan njihova izvođenja.“⁵⁸ Analizirajući dalje pojam navike, Seamon konstatira kako se kroz te repetitivne radnje stvara svojevrsan automatizam tijela te uvodi pojam „tijela-subjekta“ kojemu pripisuje neku vrstu polu-autonomije dajući mu vlastitu inteligenciju koja je zapisana unutar našeg organskog tkiva, naših mišića i naših ekstremiteta što se odražava u radnjama kao što je primjerice vožnja automobilom. Seamon ide još dalje od toga te uvodi nove pojmove kao što su balet-

⁵⁶Mark, D. M., Spatial Representation: A Cognitive View. In Maguire, D. J., Goodchild, M. F., Rhind, D. W., and Longley, P. (editors) Geographical Information Systems: Principles and Applications, Second edition, v. 1, 1999., str. 82

⁵⁷ Seamon David, „Body-Subject, Time-Space Routines, and Place-Ballets“; The Human Experience of Space an Place, Geographical Journal, January 1980, str. 152

⁵⁸ Seamon David, „Body-Subject, Time-Space Routines, and Place-Ballets“; The Human Experience of Space an Place, Geographical Journal, January 1980, str. 153

tijelo koji označava specifične tjelesne koreografije koje se odvijaju u nekom određenom periodu (npr. pranje suđa).⁵⁹ Zatim, spominje vremensko-prostorne rutine koje su slične balet-tijelu, no takve vrste radnji organizirane su oko nekog vremenskog rasporeda (npr. kako si čovjek organizira dan u odnosu na svoj posao, obiteljske obaveze i sl.) te konačno pojašnjava termin balet-prostor koji se odnosi na skup prva dva pojma koji rezultira trajnim stvaranjem osjećaja za mjesto i sudjeluje u oblikovanju percepcije prostora.⁶⁰ Ta repetitivnost i regulativnost stvaraju osjećaje familijarnosti vezane za određeni prostor te se manifestiraju izvan pojedinca u intersubjektivnim odnosima, točnije u sferi društvenih interakcija. Sličnu tvrdnju pronalazim i kod autorice Nicole M. Ardoin u njenom tekstu „Toward an Interdisciplinary Understanding of Place: Lessons for Environmental Education“ (2006.) u kojem tvrdi da pitanje fizičke zbilje nadilazi sferu pojedinca te postaje pitanje društva i njegovih aktivnosti: „...način na koji ljudi shvaćaju mjesto rezultat je sociokulturalnih procesa u kojima se značenje zbilje kreira i rekreira kroz društvene interakcije i prakse.“⁶¹ Prikladno je nastaviti dalje analizu odgovora ispitanika nadovezujući se na društveni aspekt, stoga nudim prikaz shvaćanja uloge tijela u društvenom prostoru. Ispitanik Tekst u ovome slučaju, izrazio je određenu mjeru zbnjenosti i mogućeg nerazumijevanja toga što društveni prostor podrazumijeva, no odlučio je ponuditi svoje viđenje bez obzira na neko teorijsko shvaćanje toga što je zapravo društveni prostor. Tekst je obrazložio svoje viđenje uloge tijela u kontekstu društvenog prostora u sklopu odnosa s drugim ljudima. Njegovo polazište je pojam bliskosti te na temelju njega interpretira odnose i interakcije u svom svakodnevnom životu. Navodi primjer obitelji i prijatelja kao svojevrsnih mjernih jedinica, odnosno društvenih formacija koje za njega predstavljaju skupinu ljudi s kojima se osjeća blisko te smatra kako one sačinjavaju srž njegovog društvenog svijeta. U sklopu tih odnosa javljaju se osjećaji ugone, poznanstva, razumijevanja, prihvaćanja te familijarnosti. Na temelju tih osjećaja Tekst povezuje kretanje unutar određenog (društvenog) prostora: „Radim podjelu na tko mi je blizak a tko nije, prema kojoj skupini osjećam neku pripadnost u interakciji npr. obitelj i prijatelji pa mi možemo predstavljati neku skupinu i zajedno se kretati u tom društvenom prostoru.“ Ono što vidim u ovoj interpretaciji tijela u kontekstu društvenog prostora je da se Tekst nije izjasnio glede fenomena tijela, već se njegova interpretacija

⁵⁹ Seamon David, „Body-Subject, Time-Space Routines, and Place-Ballets“; *The Human Experience of Space and Place*, *Geographical Journal*, January 1980, str. 157

⁶⁰ Seamon David, „Body-Subject, Time-Space Routines, and Place-Ballets“; *The Human Experience of Space and Place*, *Geographical Journal*, January 1980, str. 158

⁶¹ Ardoin, Nicole M. : „Toward an Interdisciplinary Understanding of Place: Lessons for Environmental Education“, *Canadian Journal of Environmental Education*, 11, 2006, str. 116

nadovezuje više na općenito sklapanje neke društvene sfere i društvenih formacija po pitanju bliskosti u interakciji. Smatram kako je ovakav doživljaj formiranja i djelovanja društvenog prostora iznimno interesantan te da nudi razne mogućnosti interpretacije te ću nastaviti analizu istog u poglavlju naslovljenom „Komparacija istraživanja“. Stoga predlažem nastavak analize po pitanju tijela u kontekstu virtualnog prostora. Tekst izjašnjava svoje mišljenje o tijelu u virtualnom prostoru: „...nije bitno, bar ne ovo fizičko, ja bih rekao više da ja kreiram personu na društvenim mrežama te izbjegavam taj doticaj s time što ja jesam u svom fizičkom liku.“ U ovoj izjavi, saznala sam da se pri pitanju kreacije persone, Tekst referira na pojam avatara koji predstavlja *online* lik korisnika u sferi virtualnog prostora. Tekst zazire od toga da objavljuje svoje slike, osobne informacije i sl. kako se njegov avatar ne bi povezo s njegovim stvarnim fizičkim likom. Njegova namjera u virtualnom prostoru jest da zadrži anonimnost, stoga je prema njegovom shvaćanju avatar bitan. Smatra da možemo reći da avatar može biti neka vrsta tijela, ali forma toga tijela u kojoj se Tekst reprezentira bitno je drugačija. Razjasnio je to detaljno tako da kada stvara tu personu, ne koristi osobne podatke niti svoje slike, već koristi izmišljeno ime, izmišljene podatke te se reprezentira uglavnom u slikama npr. mačaka. Pri pitanju da obrazloži ulogu avatara u virtualnom prostoru, Tekst tvrdi kako avatar služi da bi se priključio nekoj društvenoj mreži ili nekom drugom virtualnom svijetu kako bi uspostavio komunikaciju s drugim korisnicima. Takvu tvrdnju mogu potkrijepiti i teorijskim stanovištem autorica Ulrike Schultze i Wande J. Orlikowski kojeg iznose u radu naslovljenom „Virtual Worlds: A Performative Perspective on Globally-Distributed, Immersive Work“ (2010.). Autorice govore da bi se uspostavila komunikacija, potrebno je najprije ostvariti svoju virtualnu reprezentaciju: „U virtualnom svijetu... korisnici prisvajaju virtualno tijelo (ne nužno ljudsko) kako bi ostvarili interakciju s drugima i s okolišem.“⁶² Kao što vidimo iz citata, ne postoji neka zadana forma ili pravilo po kojem se kreira virtualno tijelo te može uvelike odstupati od našeg fizičkog tijela, a samim time pronalazim razlike u načinima komunikacije, općenito aktivnosti i interakcija u opoziciji fizičkog i virtualnog prostora te mi je namjera istražiti dalje takve razlike unutar konteksta društvenog prostora.

6. Izgradnja društvenog prostora unutar fizičkog i virtualnog prostora

Dakle, u drugom dijelu ovog istraživanja posvetit ću se prikazu društvenog prostora, njegove izgradnje unutar fizičkog i virtualnog prostora ne bih li istaknula moguće razlike koje se manifestiraju u sklopu interakcija koje su smještene u različitim vrstama prostora. Cilj ovoga

⁶² Schultze, U., and W. J. Orlikowski. "Research Commentary--Virtual Worlds: A Performative Perspective on Globally Distributed, Immersive Work." *Information Systems Research* 21 (2010): 810-821., str. 4

dijela je da se sagleda važnost utjecaja društvenih praksi, normi i pravila unutar različitih slučajeva društvene interakcije koje potom utječu na samo oblikovanje i percepciju određene vrste prostora. Najprije ću predstaviti ključne pojmove poput osobnog prostora, privatnosti i sl. Za koje smatram da su izuzetno važni u kontekstu istraživanja razlika društvenih interakcija. Nakon što prezentiram teorijsko polazište ovog dijela rada koje se temelji na znanstvenom istraživanju Phillipa Jeffreyja i Glorije Mark pod nazivom „Constructing Social Spaces in Virtual Environments: A Study of Navigation and Interaction“ (1998.), prikazat ću rezultate svog ispitivanja metodom komparacije.

Svojim razvitkom, virtualni prostor postaje zanimljivo polazište novih istraživanja čiji je fokus usmjeren na međuljudske odnose, sustave komunikacije, a posebna pažnja se pridaje načinu na koji se ljudi kreću kroz virtualni prostor, kako se pozicioniraju u odnosu na druge ljude te kako im pristupaju. Također se ispituje i postavljanje granica unutar virtualnog prostora. Navedene tematike proučavaju se na temelju iskustva i doživljaja korisnika u odnosu na virtualni okoliš u kojem isti borave, a jedno od takvih istraživanja jest rad spomenutih autora Phillipa Jeffreyja i Glorije Mark. Središnja točka ovoga rada jest ta da je prijeko potrebno razumijevanje načina na koji čovjek koristi prostor prilikom društvenih interakcija ne bi li se konačno shvatila uloga prostora u oblikovanju ljudskog ponašanja: „Regulacija ponašanja koja nastaje u odnosu na okoliš, točnije osobni prostor, privatnost, teritorijalnost, i gužva, služi kako bi se održala određena razina interakcije i komunikacije unutar društvenog svijeta.“⁶³ Koristeći istraživanje spomenutih autora kao polazišnu točku pri konstatiranju karakteristika različitih vrsta prostora, slijedit ću njihovu analogiju ljudske percepcije drugih u prostoru oko sebe, točnije način na koji se gradi društveni prostor unutar onog fizičkog i virtualnog. Za početak Jeffrey i Mark pojašnjavaju koncept osobnog prostora prikazujući ga na sljedeći način: „...može se definirati kao područje s nevidljivim granicama koje okružuju tijelo individue, a služi kao zona ugone prilikom interpersonalne komunikacije.“⁶⁴ Potom se navodi kako je taj prostor ugone pomičan, točnije osobni prostor postaje mobilan u odnosu na kretanje pojedinčeva tijela unutar fizičkog prostora. No, postoje iznimne situacije u kojima se taj prostor zanemaruje, kao npr. u slučaju punog tramvaja, veći broj ljudi stvara gužvu te se u takvim situacijama „tolerira“ kršenje osobnog prostora. Također postoje prilike u kojima

⁶³ Jeffrey, P., Mark, G.: Constructing social spaces in virtual environments: A study of navigation and interaction. In: Höök, K., Munro, A., Benyon, D. (eds.): Workshop on Personalised and Social Navigation in Information Space, March 16-17, 1998, str. 1

⁶⁴ Jeffrey, P., Mark, G.: Constructing social spaces in virtual environments: A study of navigation and interaction. In: Höök, K., Munro, A., Benyon, D. (eds.): Workshop on Personalised and Social Navigation in Information Space, March 16-17, 1998, str. 1

dolazi do nepoštovanja osobnog prostora unutar kojeg je formirana zona ugone time uzrokujući nesklad i nestabilnost iste. Posljedice takvog prelaska navedenih granica manifestiraju se u osjećaju nelagode te u raznim negativnim psihološkim reakcijama onoga čije su se granice prešle. Slična situacija zabilježena je i u „prostoru grupe“ koji označava prostor unutar zadanih granica grupe koje su stvorene tijekom grupne interakcije.⁶⁵ Grupni prostor širi se proporcionalno s rastom same grupe, točnije pribrajanjem novih članova te prostor na kojem grupa boravi utječe na samu koheziju i članstvo grupe. Prezentiran je i pojam privatnosti, iako nalikuje osobnom prostoru on se odnosi na čimbenike kao što su: „... selektivna kontrola osobnih informacija pojedinca ili grupe, stupanj na kojem se odvija pojedinačna interpersonalna komunikacija, razina društvene interakcije pojedinca.“⁶⁶ Neravnoteža pojma privatnosti nastaje uslijed devijacije od „optimalne razine“ pojedinačne društvene interakcije koja je zabilježena u slučajevima društvene izolacije ili gužve. Dok se osobni prostor odnosi na zonu ugone, poriv za uspostavljanjem teritorijalnosti proizvodi potreba individue ili grupe za posjedovanjem određenog područja u prostoru. Teritorijem se smatra: 1. primarni teritorij- kao ekskluzivna baza individualca te isključivo on regulira pristup tome prostoru, npr. spavaća soba, 2. sekundarni teritorij- ne predstavlja bazu te pristup nije rigorozno kontroliran, npr. kvartovski kafić, 3. javni teritorij- prostor koji je dostupan svima pod uvjetom da prilagode svoje ponašanje društvenim normama. Posljednji pojam je gužva, a predstavlja psihološku percepciju opisanu kao skup osjećaja izazvanih kršenjem osobnog prostora u slučaju kada razina društvene interakcije individue odstupa od njegove ili njezine preferirane razine, prema višoj razini. Navedeni pojmovi definirani su u odnosu na fizički prostor te je namjera autora ispitati valjanost njihovih definicija u sklopu virtualnog prostora. Jeffrey i Mark svoje istraživanje temelje na analizi dva virtualna okoliša unutar kojih su ispitivali zadane pojmove. Prvo što su primijetili jest da se i u virtualnom prostoru poštuje i održava određena „fizička“ udaljenost među avatarima, u slučajevima kada se kršio osobni prostor pojedinog avatara, taj avatar bi „napravio nekoliko koraka unatrag“ kako bi ponovno stvorio razmak u kojem je moguće ponovno uspostaviti zonu ugone.⁶⁷ Slučajevi u kojima se avatari nisu odmicali, također su ukazivali na svijest pojedinca o postojanju osobnog prostora

⁶⁵ Jeffrey, P., Mark, G.: Constructing social spaces in virtual environments: A study of navigation and interaction. In: Höök, K., Munro, A., Benyon, D. (eds.): Workshop on Personalised and Social Navigation in Information Space, March 16-17, 1998, str. 2

⁶⁶ Jeffrey, P., Mark, G.: Constructing social spaces in virtual environments: A study of navigation and interaction. In: Höök, K., Munro, A., Benyon, D. (eds.): Workshop on Personalised and Social Navigation in Information Space, March 16-17, 1998, str. 2

⁶⁷ Jeffrey, P., Mark, G.: Constructing social spaces in virtual environments: A study of navigation and interaction. In: Höök, K., Munro, A., Benyon, D. (eds.): Workshop on Personalised and Social Navigation in Information Space, March 16-17, 1998, str. 3

unutar virtualnog, no s naglaskom na odgovore pojedinih avatara koji ne bi dozvolili da se interakcija odvija na taj način unutar fizičkog prostora. Pojam grupnog prostora također se pokazao postojanim u virtualnom prostoru, u prilikama u kojima se pridruživao novi član specifičnoj grupi avatara. Njihova grupna formacija i prostorna pozicioniranost prilagodila bi se novom članu, npr. prelaskom iz formacije trokuta u kvadrat itd. Pripadnost određenoj grupi se također prezentirao putem raznih kretnji avatara, primjerice plešući zajedno ili jednostavno krećući se istovremeno prostorom u spomenutim formacijama. Privatnost unutar zadanih virtualnih okoliša evidentna je u situacijama kada avatari vrše komunikaciju pritom signalizirajući nemogućnost pristupa drugim avatarima tako što su se okrenuli naopačke ili su odabrali zakriveno mjesto za vršenje privatnog razgovora. U prilikama kada bi se neki nepozvani avatar pokušao priključiti razgovoru, njegova prisutnost jednostavno se ne bi priznala te bi se spomenuti avatar udaljio od konverzacije. Pojam gužve pokazao se problematičnim u primjeru navigacije avatara kroz prostor uzrokujući nesklad pri uspostavljanju osobnog prostora te preklapanja interakcija time stvarajući nemogućnost jasnog dijaloga između različitih skupina avatara. Konačno, pojam teritorijalnosti manifestirao se prilikom izgradnje kuća u danim virtualnim okolišima time pružajući osjećaj vlasništva nad određenim područjem čime su se postavile granice teritorija. Susrećući se s danim granicama, avatari bi preispitali mogućnost njihovog prelaska očekujući dopuštenje, odnosno poziv onog koji je izgradio kuću na određenom području. Ipak, bilo je slučajeva nedopuštenog prelaska granica teritorija, međutim, vlasnik se ne bi pobunio znajući da se radi o prostoru „koji nije stvaran“.⁶⁸ U virtualnom svijetu koncept prostora, tvrde Jeffrey i Mark, može se opisati kao nelinearan i reprezentacijski, a time je obilježen kao kvalitativno drugačiji od onog fizičkog.

6.1. Komparacija istraživanja

Kao što sam već napomenula u dijelu u kojem istražujem ulogu i funkcije tijela unutar različitih vrsta prostora, naišla sam na primjer u istraživanju u kojem ispitanik naglašava razlike unutar sfere društvene interakcije te mi je na umu to detaljnije obraditi u širem aspektu fizičkog, društvenog, ali i virtualnog prostora. U prethodnom predstavljanju osnovnih pojmova kao što su osobni prostor i teritorijalnost, znanstvenici čije sam istraživanje koristila proučavali su različite pojavne oblike ljudske interakcije u odnosu na prostore u kojima se vrši ta interakcija. Saznali smo da su razlike postojeće što znači da percepcija ispitanika

⁶⁸ Jeffrey, P., Mark, G.: Constructing social spaces in virtual environments: A study of navigation and interaction. In: Höök, K., Munro, A., Benyon, D. (eds.): Workshop on Personalised and Social Navigation in Information Space, March 16-17, 1998, Stockholm: Swedish Institute of Computer Science (SICS), 24-38., str. 6

nazvanog Tekst nije izolirani slučaj. Tijekom provođenja intervjua s ispitanikom imena Tekst, zatražila sam da definira pojam svog osobnog prostora te da mi navede neke slučajeve ili karakteristike kojima bi mogao opisati taj pojam. Tekst obrazlaže pojam osobnog prostora kao prostor oko sebe koji se širi do 30 cm oko njegova tijela. Vidimo da ispitanik poznaje jasne granice svog osobnog prostora, također navodi kako prelazak te njegove granice rezultira nelagodom u slučaju da ne osjeća bliskost spram osobe koja to čini. Za sada se tvrdnje Teksta uglavnom podudaraju s informacijama koje sam prezentirala na temelju spomenutog istraživanja u prethodnom dijelu rada. No, valja istražiti i odgovore preostalih ispitanika. Glede osobnog prostora u sferi fizičkog, ispitanik Zvuk locira svoj osobni prostor u vlastitoj sobi na koju, kroz sustav kapitalizma, činom kupnje stana polaže pravo na svoju privatnost te nije primoran dijeliti ga s drugim ljudima. U sferi društvenog, osobni prostor za ispitanika reprezentira krug prostora oko njega koji ima promjer od 3 metra. Prilikom neželjenog prelaska u taj prostor, ispitanik osjeća „patnju“ te navodi primjer javnog prijevoza kao mjesta u sferi kojeg proživljava takva iskustva. Nešto što se ovdje može primijetiti jest to da ispitanici predlažu kvalitativnu sliku osobnog prostora u odnosu na metrički sustav. Takav pogled na prostor me nanovo vraća na tekst Davida Marka u kojem tvrdi da se kognicija i mjerljivost prostora ipak ne isključuju, već se mogu povezati u koherentnu cjelinu, stoga smatram kako je ova iznimna razlika u mjerenju osobnog prostora vrijedna dodatne analize. Od malena nas uče kako da izražavamo udaljenost kvalitativno, ali i kvantitativno, polazeći od te točke čini se da je uobičajeno izražavati i sam pojam osobnog prostora u formi mjernih jedinica. Dakle ispitanik Tekst govori o 30 centimetara, dok ispitanik Zvuk govori o 3 metra promjera osobnog prostora. Što nam to otkriva o kognitivnom aspektu toga prikaza? Dakle, poimanje osobnog prostora kod navedenih ispitanika varijabilna je po pitanju promjera u odnosu na pojedinačnu percepciju te vrste prostora, jer kako tvrdi Mark: „Metrički aspekti spacijalnih reprezentacija često preciziraju, ali ne definiraju, prostorne odnose.“⁶⁹ Što onda definira poimanje osobnog prostora ovih ispitanika? Ključan parametar za ovu vrstu specifikacija osobnog prostora je stupanj nelagode spomenut u radu Phillipa Jeffreyja i Glorije Mark. Kao što sam već istaknula (govorila sam o Plutchikovoj teoriji o afektivnim stanjima svijesti) emocije su direktan odgovor na vanjske podražaje naše okoline, a u ovom slučaju nelagoda nastaje onda kada se izazove neuravnoteženo stanje ispitanika prelaskom granice osobnog prostora. Dakle, ova bitna razlika mjere osobnog prostora odgovara stupnju

⁶⁹Mark, D. M., Spatial Representation: A Cognitive View. In Maguire, D. J., Goodchild, M. F., Rhind, D. W., and Longley, P. (editors) Geographical Information Systems: Principles and Applications, Second edition, v. 1, 1999., str. 84

tolerancije kod ispitanika. Tekst u ovom slučaju pokazuje visoki stupanj tolerancije (nizak stupanj nelagode) u odnosu na svoju okolinu, dok Zvuk pokazuje nizak stupanj tolerancije (visok stupanj nelagode) koji uzrokuje osjećaj „patnje“ pri prelasku zadane granice od 3 metra.

Dosadašnja viđenja Zvuka potvrđuju prethodno opisano istraživanje u sklopu osjećaja nelagode te samog primjera javnog prijevoza. Za pojam osobnog prostora unutar virtualnog prostora, Zvuk nudi primjer društvenih mreža te smatra kako su one reprezentacija osobnog prostora budući da mi sami biramo koga ćemo pustiti u krug tog prostora. Opcije kojima smo svakodnevno izloženi, a obuhvaćene su na društvenim mrežama omogućavaju nam pristup aktivnostima poput „prati“, „prihvati za prijatelja“, „označi sa sviđa mi se“ i sl. Takve opcije, koje su u ovom slučaju preuzete s društvene mreže Facebook, određuju oblikovanje našeg osobnog virtualnog prostora na kojeg se ispitanik Zvuk referira: stvaramo svoj prostor, svoj krug ljudi, događaje i situacije koji čine naš zbiljski svijet unutar društvenog i virtualnog prostora. Potom nastavljam s viđenjem ispitanika imena Video. Na pitanje o stupnju svjesnosti prisutnosti drugih ljudi unutar zadanih prostora, Video naglašava kako uvijek ima ljudi koji su ili u direktnoj ili indirektnoj komunikaciji koja može, a i nemora biti vidljiva drugim ljudima. Prema ispitaniku, prava privatnost ne postoji te se uvijek nalazimo u nekom obliku interakcije s našom okolinom te je za ispitanika ona neprekidna i neprestana. Dakle, o dijeljenju prostora s drugima bilo to u sferi fizičkog, društvenog ili virtualnog, Video govori kao o datosti koja je prirodna i uvijek prisutna. Stoga je za ispitanika pojam osobnog prostora nevažeci. Ovdje nailazimo na odudaranje od prethodnih tvrdnji ne samo od ispitanika, već i na prije spomenuto istraživanje Phillipa Jeffreyja i Glorije Mark. Razmišljanja ovog ispitanika povezujem s fenomenom deteritorijalizacije prostora te ću se ovom prilikom poslužiti tekstom Saskije Sassen pod nazivom „Territory and Territoriality in the Global Economy“ (2000.) ne bih li potkrijepila spomenutu tvrdnju. Dakle, Sassen u svome djelu govori o upravljanju i nadležnosti unutar sfere globalne ekonomije. Sassen propituje utjecaj globalne ekonomije na teritorijalnu jurisdikciju, odnosno postavlja pitanje može li se govoriti o ekskluzivnoj teritorijalnosti nacionalne države? Autorica se pita, kada govori o raznim događanjima koja se odvijaju u sferi određene ekonomije (primjerice kada su u pitanju obične transakcije), može li se raditi o isključivoj pripadnosti jednoj državi ili se to pak pretvara u globalni fenomen: „Postoji, čini mi se, inherentna pretpostavka: o tome da je ekskluzivna teritorijalnost jednaka državnoj teritorijalnosti.“⁷⁰ Međutim tome više nije slučaj, neizostavno je, izgleda, govoriti o

⁷⁰ Sassen, Saskia: „Territory and Territoriality in Global Economy“; *International Sociology* June 2000 Vol 15(2): 372–393 SAGE London, str. 384

prostoru koji više nije isključivo lokalni i ne spada pod isključivu ovlast neke države. Isto tako, način na koji ispitanik Video gleda na pojam osobnog prostora u ovom kontekstu utjecaja procesa globalizacije, ukazuje nam na to da postaje sve teže i teže govoriti o svom osobnom prostoru te o našoj isključivoj ovlasti nad tim prostorom kad gotovo uvijek ulazimo u interakcije sa strukturama globalnih sila pa premda i na lokalnoj, mikrorazini. Ipak se djelovanje takvih struktura očitava u ljudskoj svakodnevnici čineći ponekad granice osobnog i privatnog te globalnog i osobnog zamućenim i nerazumljivim. Primjer takvog zamućivanja granica reprezentira koncept „glokalizacije“: Pojam je osmislio Roland Robertson, a interpretira ga Sara Ursić u svom tekstu „Mjesta i nemjesta u suvremenim konceptualizacijama prostora“ na sljedeći način: „...objašnjava interakciju lokalnoga i globalnoga. Može se definirati kao stvaranje jedinstvenih entiteta na različitim geografskim područjima kao rezultat ispreplitanja lokalnog i globalnog.“⁷¹ Također se ispitanik Lice, na pitanje o osobnom prostoru, podosta drugačije izjašnjava u odnosu na preostale sudionike. Lice smatra kako su pojam osobnog prostora i pojam privatnosti usko povezani te ne čini razliku među njima. Ono što je zanimljivo u njegovom stajalištu jest to da produženim boravkom na nekom mjestu, Lice prisvaja taj prostor kao vlastiti osobni prostor. Navodi primjere dvorane u kojoj vježba, plaže kojom se šeće te svoje „jazbine“ tj. kuće u kojoj živi. Iako je svjestan prisutnosti drugih ljudi na tom prostoru i činjenice da se tu ipak radi i o prostorima koji su otvoreni za javnost, Lice prisvaja svoj mali kutak u tom javnom prostoru u kojeg upisuje svoje privatne osjećaje. Također, relacija između osobnog prostora i virtualnog prostora, za ovog ispitanika je nepostojeća. Njegovo djelovanje u sferi virtualnog smatra ograničenim, stoga se postavlja u poziciju osobe koja baš i nije uronjena u cyber-prostor cijelim svojim bićem.

No, vratimo se još malo na psihološki aspekt koncepta osobnog prostora. Ispitanik Tekst stavlja naglasak na to kako mu općenito taj prelazak osobnog prostora stvara osjećaj nelagode, ali se razlikuje po intenzitetu u odnosu na osjećaj bliskosti. Dakle, što se osjeća bližim s individuom opet po pitanju familijarnosti, osjećaja pripadnosti i razumijevanja, manji je osjećaj nelagode. Dok u slučaju smanjenog ili kompletnog izostanka osjećaja bliskosti, točnije ako su u pitanju neznanci, osjećaj nelagode eksponencijalno raste kako bliskost opada. Što to govori onda o razlikama u društvenim interakcijama? Možemo uistinu potvrditi da postoji optimalna razina društvene interakcije, međutim u slučaju Teksta takva optimalna

⁷¹ Ursić Sara: „Mjesta i nemjesta u suvremenim konceptualizacijama prostora“; DRUŠT. ISTRAŽ. ZAGREB GOD. 18 (2009), BR. 6 (104), STR. 1131-1151, str. 1134

razina manifestira se na pomalo drugačiji način. Iako se u danom kontekstu istraživanja, optimalna razina veže za pojam privatnosti, smatram da, budući da su oba pojma jako slična možemo ustupiti prostor mogućem promatranju te razine u sklopu osobnog prostora. Izgleda da se njegova optimalna razina razlikuje od one opisane od strane Jeffreyja i Mark po tome što njegova neravnoteža nastaje u svakodnevnoj interakciji s ljudima koja uključuje prelazak tih 30 cm, a ne samo u standardnim slučajevima poput gužve i društvene izolacije. Ono što je svakako zanimljivo u interpretaciji osobnog prostora kod ispitanika, jest to da iznosi konkretnu tvrdnju da interakcija ovisi o „pravilima ponašanja“ koja direktno utječu na njezinu formu. Tekst konstatira kako se razlike u interakcijama nalaze i u formi prigode koja je potaknula određenu interakciju, što je direktno povezano s navedenim pravilima ponašanja: „Ovisi o pravilima ponašanja, ali da, ima definitivno slučajeve gdje moraš paziti na distancu koliko ste udaljeni, da li ćete si pružiti ruku itd. Ovisi o prigodi, ako je formalna ili neformalna.“ Možemo zaključiti kako je ispitanik svjestan strukture koja je iznad njegovog individualnog doživljaja društvene interakcije unutar fizičkog prostora. Tekst zna da postoje određene norme i pravila koje kao dio zajednice mora poštovati, što se preslikava u njegovom promišljanju kako će se to poštovanje pravila odraziti u interakciji unutar društvene sfere, odnosno prostora. Tekst sažimanjem danog opisa, shvaća da je ponudio interpretaciju u domeni fizičkog, ali i društvenog prostora te se osvrće na virtualni prostor. Govoreći o virtualnom prostoru, ispitanik smatra kako se daljnje razlike u shvaćanju pojma osobnog prostora mogu pronaći s obzirom na „lokaciju“ unutar određenog virtualnog svijeta: „Ako si u igrici onda je moguće da želiš da se taj prostor oko tebe poštuje, a ovako na društvenim mrežama ta neka distanca se ostvaruje putem toga da jednostavno sakriješ tko si, nemaš svoje ime, svoje slike, odmakneš se od tog osobnog, ubiti držiš se za sebe, u privatnosti.“ Prvo što bih htjela istaknuti glede izjave ispitanika, jest to da sumnjam na to da ispitanik, kao i u slučaju ispitanika imena Video te ispitanika imena Lice, možda ne razlikuje u potpunosti pojmove osobnog prostora i privatnosti u mjeri koja je prezentirana u istraživanju Jeffreyja i Mark. Već postoji mogućnost da ih smatra pojmovima koji idu ruku pod ruku. U njegovoj interpretaciji osobni prostor podrazumijeva i osjećaj poznanstva i familijarnosti koji se nadovezuju na pojam privatnosti, a pojam privatnosti u slučaju ispitanika u sebi sadrži svojstva poput osobnih podataka i (pre)poznavanja nečijeg izgleda. To znači da postoji mogućnost koja, u pogledu ispitanika, podrazumijeva (pre)poznavanje fizičkog lika te poznavanje osobnih podataka kao kršenje osobnog prostora *per se*. Takvo razumijevanje zadanih pojmova reflektira se u njegovoj percepciji virtualnog prostora kao prostora u kojemu je također moguće uspostaviti određenu distancu (a time se otvara mogućnost i ostvarenja

bliskosti), no uvjeti se razlikuju od onih u fizičkom prostoru. Naslućujem kako se u sferi virtualnog prostora, prema interpretaciji ispitanika, ne primjenjuju ista „pravila ponašanja“ koja se tako zdravo razumski primjenjuju u sferi fizičkog prostora. A slično potvrđuje i viđenje koje nam nudi ispitanik Lice. On uviđa da se pravila ponašanja virtualnog i fizičkog prostora ne poklapaju pa kaže: „Ne može se to tako gledati, u virtualnom prostoru si nedodirljiv, tamo nema straha ni zazora.“ Ovakve slučajeve možemo vidjeti na temelju razlike kod kojih nije u pitanju prigoda, ona nije ta koja je ključni čimbenik koji oblikuje interakciju. Ovdje se radi o pitanju svijeta. Prateći analogiju ispitanika, shvaćam kako se spomenuti pojam virtualnog prostora razlikuje od pojma virtualnog svijeta te uočavam na temelju danog opisa kako ispitanik gleda na virtualni prostor kao na platformu koja je domaćin različitim varijacijama svjetova. Takvo stajalište može se lako povezati s klasičnim poimanjem prostora kao puke fizičke datosti koja služi kao površina na kojoj se nalaze razni objekti te se na njoj odvijaju razni događaji. Opisano razumijevanje svodi koncept prostora na pasivnu instancu te se ne slaže sa suvremenim stajalištima koje iznose mnoge znanstvene discipline koje se bave proučavanjem i tematiziranjem koncepta prostora. Budući da ispitanik nije upoznat s navedenim teorijskim stavovima o konceptu prostora, shvaćam zašto bi se njegova interpretacija mogla svesti na razinu pasivnog. No činjenica ostaje da su razlike u društvenim interakcijama unutar različitih vrsta prostora evidentne te ću dublje istražiti faktore društvenih pravila i normi čije posljedice poštovanja ili pak kršenja istih variraju u odnosu na različite vrste prostora.

6.2. Posljedice odstupanja od društvenih normi

Iako vidimo preklapanja značajki koncepta fizičkog prostora s virtualnim prostorom, u različitim primjerima društvene interakcije i ponašanja koji su uvjetovani društvenim normama i pravilima, postoje i primjeri devijacije od istih unutar oba prostora. No što ih onda čini različitim? Odgovor pronalazim upravo u tom odstupanju od norme. Imajući na umu stupanj devijacije, dolazi do pojave određenih posljedica poput opomene pojedinca ili nekog oblika kažnjavanja unutar fizičkog prostora, stoga postavljam pitanje koje su posljedice devijacije u sklopu virtualnog prostora u odnosu na fizički prostor?

Sagledamo li navedene primjere avatara i njihova ponašanja, možemo primijetiti kako se radi o odstupanjima koja se mogu opisati kao bezopasna. Pokušaji započinjanja interakcije i same kretnje u sklopu neke interakcije nisu smatrane ugrožavajućim, već su prikazane kao nelagodne i jednostavno nepotrebne. No posebno interesantne su reakcije avatara koji u komunikaciji s drugima prikazuju stalnu svijest o boravku u „nestvarnome prostoru“. Tu mi

se prvi put pojavljuje misao o liminalnosti pojedinog subjekta u istraživanju koje provode Jeffrey i Mark te o pitanju toleriranja prijestupa tih subjekata. Ovom prilikom ću se poslužiti pojmom liminalnosti koji je razradio Victor Turner u tekstu „Liminality and Communitas“ (1969.). Turner najprije opisuje osobe koje se nalaze u prijelaznom razdoblju, pod tim podrazumijeva osobe koje se nalaze u procesu društvene i kulturalne tranzicije kao što su primjerice novaci koji prolaze inicijaciju ili kakav ritual koji obilježava prelazak iz dječje u odraslu dob/pubertet. Takve osobe nose sljedeće karakteristike: „...oni su višeznačni, takvo stanje i same osobe izmiču mreži klasifikacija koja inače locira stanja i pozicije unutar kulturalnog prostora.“⁷² Nadalje, Turner pojašnjava liminalnu osobu kao da ne pripada ni tu, ni tamo; točnije takva osoba ne može se klasificirati unutar zadanih društvenih pravila, normi i vrijednosti. Takvo stanje obilježeno je nemogućnošću da se definira jasan tok bivanja subjekta u prijelaznom periodu, u liminalnom prostoru. Moja pretpostavka je dakle, ta da postoji mogućnost liminalnosti subjekta (avatora) unutar virtualnog prostora. Razradila bih dodatno danu problematiku koristeći se još jednim tekstom Victora Turnera s naslovom „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbology“ (1974.). Turner u uvodu pojašnjava kako bi uspješno prikazao pojmove „liminalno“ i „liminoidno“⁷³, mora najprije objasniti komparativnu simbologiju. Stoga navodi što sve komparativna simbologija uključuje: „...oralne i književne žanrove...aktivnosti koje kombiniraju verbalne i neverbalne simboličke akcije... također i narativne žanrove. Također uključuju neverbalne forme poput pantomime, kiparstva, slikarstva, glazbe, baleta, arhitekture – te mnogih drugih.“⁷⁴ Smatram važnim ponuditi i Turnerovu koncepciju simbola kao sastavne cjeline komparativne simbologije: „Formuliram simbole kao društvene i kulturalne dinamične sisteme, koji odbacuju i sakupljaju značenja kroz vrijeme izmjenjujući oblike.“⁷⁵ Ono što je meni zanimljivo jest to što se njegov pristup čini sveobuhvatnim i dovodi me do pitanja: možemo li koncept prostora promatrati iz perspektive komparativne simbologije? Čvrsti, logički kognitivni sklopovi (semiotika i semantika) često se, prema Turneru, oslanjaju

⁷²Turner Victor: „Liminality and Communitas“, In *The Ritual Process: Structure and Antistructure*; Chicago Aldine Publishing: 1969., str. 359

⁷³ Turnerov pojam „liminoidno“ usko je vezan za pojam „igre“, autor tvrdi da liminoidni fenomeni nastaju kao posljedica industrijske revolucije uslijed koje nastaje vidljiva podjela između rada i slobodnog vremena; liminoidno označava djelovanja koja nisu čvrsto vezana za strukturu poput liminalnih fenomena (npr. religijski rituali), takva vrsta radnje jest opcionalna, individualna te se izvršava po želji pojedinca (npr. sudjelovanje u nekoj sportskoj aktivnosti). Turner, Victor: „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbology“; Rice Institute Pamphlet - Rice University Studies, 60, no. 3 (1974), str. 86

⁷⁴ Turner, Victor: „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbology“; Rice Institute Pamphlet - Rice University Studies, 60, no. 3 (1974), str. 54

⁷⁵ Turner, Victor: „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbology“; Rice Institute Pamphlet - Rice University Studies, 60, no. 3 (1974), str. 54

na binarnosti. Dok se njegova percepcija simbola u tom pogledu itekako razlikuje. Njegova promatranja ostavljaju simbol otvorenim, pritom ne isključujući važnost djelatnih faktora koji pružaju/stvaraju neprestani tok promjene. Pritom bih istaknula kako vidim sličnost u Turnerovoj percepciji simbola i koncepta različitih vrsta prostora koje istražujem. Bolje rečeno, iz Turnerovog stanovišta, odlike otvorenosti i konstantne promjene uslijed djelovanja različitih društvenih faktora jesu i odlike prostora iz pogleda različitih disciplina poput sociologije i geografije, možemo uzeti za primjer Soju kada govori o radikalnoj otvorenosti trećeg prostora. Zatim, njegovo poimanje simbola, nadilazi klasično shvaćanje simbola kao datosti/stvari, uzdiže ga i u njemu otkriva strukture te aktivnosti koje su dalekosežne i evidentne u brojnim aspektima ljudskog života. Ovdje je također moguće povući paralelu u istraživanju koncepta prostora: i prostor je kao pojam uzdignut izvan percepcije datosti te su uspostavljena djelovanja društvenih struktura kao ključnih čimbenika u oblikovanju forme i sadržaja nekog prostora. Osvrćući se na tekst Arnolda van Gennepa „Rites de Passage“ (1909.)⁷⁶ na koji se Turner nekoliko puta referira u svojim djelima, ističe van Gennepove tri faze obreda prijelaza: 1. separacija- faza koja izdvaja sveto vrijeme i mjesto naspram profanog ili sekularnog prostora i vremena; 2. tranzicija- ili limen je faza u kojoj ritualni subjekti prolaze kroz period i područje ambigviteta, vrsta društvenog limba te 3. inkorporacija- simbolički fenomeni i akcije koje reprezentiraju povratak subjekta u novu, relativno stabilnu, jasno definiranu poziciju unutar cjelokupne društvene sfere⁷⁷. Van Gennepova shema unutar konteksta prostora, može se primijeniti u misaonom razvoju percepcije prostora unutar različitih znanstvenih disciplina, no moj cilj je promisliti i na koji način se to očitava u sveukupnoj društvenoj sferi s naglaskom na liminalnu/tranzicijsku fazu. Navedenu fazu proučavat ću kroz različite vrste prostora. Krećući najprije od fizičkog prostora, u Turnerovom tekstu navedeno je kako se u nekim slučajevima, promjenom geografske lokacije upravo putem tog transfera doživljava kraj liminalne faze te da se prelazi u fazu inkorporacije. Navedeno bi se dalo prevesti na razinu kontekstualizacije primjera fizičkog i društvenog prostora, to bi recimo mogao biti prelazak iz javnog u privatni prostor kao što je slučaj u promjeni lokacije npr. s trga u kafić. No kako bi to izgledalo u slučaju virtualnog prostora?

U nekim slučajevima produljene faze liminalnosti, subjekt je često izložen viđenju vlastita bivanja kao gotovo nevidljivog, nepriznatog i izdvojenog iz neliminalne populacije. Također

⁷⁶ Arnold van Gennep: <https://www.britannica.com/biography/Arnold-van-Gennep>

⁷⁷ Turner, Victor: „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symoblogy“; Rice Institute Pamphlet - Rice University Studies, 60, no. 3 (1974), str. 57

se egzistencija takvog subjekta uspoređuje s egzistencijom životinje, podložan je dehumanizaciji unutar perioda transfera. U proučavanju virtualnog prostora i liminalnosti unutar istog, nalazim sličnost takvih gledišta i u opisanom slučaju pojedinih avatara iz istraživanja Phillipa Jeffreyja i Glorije Mark. Smatram kako se bitak avatara u virtualnom prostoru također može naći u svojevrsnoj liminalnoj fazi unutar koje se njegov ili njezin način ponašanja izuzima iz ustaljenih društvenih praksi koje određuju norme, pravila itd. Konkretni primjer liminalne faze jest kada avatar pokušava stupiti u kontakt sa skupinom avatara s kojima se do sada nije susreo. U tom primjeru prisutnost toga avatara je nepoželjna, skupina ga odbija, odnosno negira njegov prijelaz u fazu inkorporacije te biva zanemaren, a time se i njegov liminalni period produljuje. Kako bi se dodatno pojasnio utjecaj liminalne faze na samu strukturu percepcije prostora važno je proniknuti dublje u sferu takvoga prijelaznog razdoblja ne bi li otkrili nove potencijalne faktore koji bitno utječu na proces stvaranja i oblikovanja virtualnog prostora.

6.3. Ludizam i liminalnost unutar virtualnog prostora

Lišeni zakona, osobe u liminalnom periodu izuzimaju se iz vladajućih struktura, stoga posljedice djelovanja liminalnog perioda Turner opisuje kao ludističke i subverzivne. Postoji mogućnost da se upravo iz tog razloga ljudima čini dopadljivim kreiranje vlastita avatara uz pomoću kojih ulaze u prostor liminalnosti kao *noob*-ovi, novaci koji nisu integrirani dio određene virtualne zajednice, te su unutar tog prostora lišeni utjecaja određenih društvenih struktura. Čini se da se ono ludističko, ali prije svega interpretativno i performativno „igrano“⁷⁸ pojavljuje pri prijelaznom periodu, no možemo li ga pronaći i drugdje? Po svemu sudeći, igrano koje nadilazi sferu društvenog u kontekstu normi i pravila predstavlja se ne samo između svetog i profanog, u ritualnome već i virtualnome. Instance igranog preslikavaju se iz svakodnevnog fizičkog i društvenog svijeta u onaj virtualni te bih to oprimjerila uporabom videoigara/virtualnih svjetova. Poput igara koje Turner navodi, videoigre predstavljaju izliku službe „anti-strukture“.⁷⁹ U njoj su ta odstupanja od normi i pravila, točnije naginjanje neredu, do neke granice dopuštene (Turner navodi dob kao primjer). To ritualno igrano se u virtualnom, međutim prevodi u lik *noob*-a koji inicijacijom u određeni virtualni svijet gubi svoj društveni status, položaj koji je stekao tijekom života u „stvarnome“ svijetu te se poima nebitnim u novom poretku kojem pristupa unutar virtualnog prostora. Od

⁷⁸ Turner, Victor: „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symoblogy“; Rice Institute Pamphlet - Rice University Studies, 60, no. 3 (1974), str. 60

⁷⁹ Turner, Victor: „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symoblogy“; Rice Institute Pamphlet - Rice University Studies, 60, no. 3 (1974), str. 60

nekoga i nešto, od čovjeka s imenom i prezimenom, prelazi u nikoga: personu bez jasnog i stabilnog statusa, gotovo nevidljivog u svojoj okolini. Njegov legitimitet koji je uspostavljen „vani“ u sklopu interakcije fizičkog i društvenog svijeta, gubi se prijelazom u virtualni prostor te kako bi prijelaz iz liminalnog u inkorporirano bio uspješan, zadaća takvog pojedinca jest ta da u sklopu različitih struktura, normi i pravila raznih virtualnih svjetova, nanovo uspostavi taj legitimitet tj. da uspostavi svoju poziciju unutar društvenog prostora (virtualne zajednice) što ćemo vidjeti na primjeru ispitanika Tekst u idućem poglavlju. Time virtualno postaje ritualno, pritom podsjećajući na obred inicijacije. Dakle, govoreći o liminalnom periodu unutar virtualnog prostora, u navedenom slučaju avatara početnika možemo iznijeti mogućnost da bitak avatara *noob*-a nije čvrsto utemeljen u društveno-virtualnoj strukturi pa čak da u tom trenutku ne pripada ni tu ni tamo. No opet kroz niz različitih performativnosti ima priliku dokinuti svoju liminalnost. Sudjelovanjem u igranome, u aktivnostima koji određeni virtualni svijet ili virtualna zajednica propisuje, povezuje se sa zajednicom te uspostavlja poziciju unutar nje. No takvo djelovanje liminalnog subjekta ima dvojako značenje, s jedne strane pojedinac u sklopu svog statusa *noob*-a promiče subverziju i bivanje izvan strukture, dok istovremeno djelujući u tom statusu/u liminalnom kompletira tu fazu te uranja dublje vladajuće društvene strukture prelaskom u fazu inkorporacije. S obzirom na dosadašnja saznanja, htjela bih ići korak naprijed u proučavanju pozicije i statusa pojedinca u odnosu na koncept liminalnosti te ću se u sljedećem dijelu rada posvetiti analizi odgovora ispitanika ne bih li došla do novi saznanja u odnosu fenomena liminalnosti i koncepta prostora.

6.4. Liminalnost prostora

Budući da sam bitan dio svoga rada odlučila posvetiti istraživanju liminalnosti unutar koncepta fizičkog, društvenog i virtualnog prostora, u ovome dijelu predstaviti ću analizu odgovora ispitanika u odnosu na njihova iskustva liminalnosti. Prvi ispitanik, Tekst, izjasnio se na način da se trenutno nalazi u fazi transfera koja ja je započela završetkom fakultetskog obrazovanja. Opisuje trenutnu fazu kao period zbunjenosti unutar kojeg se snalazi te ne osjeća pripadnost „među normalnima“. U nastavku intervjua nudi obrazloženje što on svrstava pod „normalno“ te se njegovo viđenje prezentiranog pojma odnosi na zaposlene ljude, „ljude sa statusom“. Sada kada se nalazi u periodu života u kojem je nezaposlen, Tekst sebe vidi u okviru društvene sfere kao osobe bez statusa, što uvelike potvrđuje i dosadašnja pisanja koja se odnose na Turnerovu teoriju liminalnosti. Međutim, primjetno je kako Tekst pridodaje izuzetno negativne konotacije ovome razdoblju te izražava svoje ne snalaženje u frazi „ne

znam gdje bih sa sobom“. Takvo obilježavanje liminalnosti uistinu navodi na zaključak o premještanju unutar sveukupne društvene strukture koje ispitanik interpretira kao izuzimanje iz iste u maniri spacijalne dislociranosti i svojevrsne neuhvatljivosti u mreži značenja i društvenih faktora. U virtualnom prostoru, Tekst prevodi fazu transfera u prilici kada se prvi put prijavio na jednoj društvenoj mreži te se pritom nije nalazio niti u jednoj grupi, niti je imao kakve poznanike na području tog virtualnog prostora. Ispitanik zamjećuje: „Svi su oko mene imali nekakvu vrstu statusa, jesu li pisali komične postove ili su bili više politički aktivni, dok sam ja naspram njih bio nesvrstan i neopredijeljen“. Takvim statusom Tekstu je u početku bilo teško uspostaviti bilo kakvu komunikaciju s drugim osobama na toj društvenoj mreži, osjećao se izuzetim iz društvene strukture te je tu osvijestio svoju liminalnost. S druge strane, na pitanje o liminalnosti u sklopu različitih vrsta prostora Zvuk odgovara da se sad trenutno nalazi u liminalnoj fazi te da je ta liminalnost internalizirana, stoga svaki prostor u kojem ispitanik boravi poprima obilježja liminalnosti. Ipak navodi primjer liminalnosti u kojem objašnjava kako je pri završetku fakulteta prešao u liminalnu fazu poprimanjem statusa nezaposlenosti, a terminiranjem statusa studenta. Što je gotovo isti slučaj prethodnog ispitanika. Također, iako se trudi da ne iskaže direktno svoju liminalnost, Zvuk locira elemente svoje liminalnosti u govoru tijela, u načinu ponašanja i u komunikaciji te se taj sveukupni dojam preslikava unutar sve tri vrste prostora. Zanimljiv pogled na pojam liminalnosti ima ispitanik Lice. Glede liminalnosti kaže da sve što promatramo, sve što proživljavamo možemo gledati kao na nešto liminalno, nešto što nas izdvaja i marginalizira, no ta graničnost ne čini srž ljudskog postojanja. Liminalno bi prema ispitanikovim riječima trebalo značiti da „nije stvar u odredištu, već u putovanju“, a to nam govori kako bi nam pružio pozitivan pogled na život. Ovdje vidimo tu distinkciju u percepciji pojma liminalnosti koji ovisno o pojedincu može nositi ili negativne ili pozitivne konotacije. Možemo primijetiti da se s jedne strane nudi opcija liminalnosti kao zbunjujućeg razdoblja nepripadanja i izuzimanja iz kolektiva. Druga strana pruža opciju prihvatanja liminalnosti u vidu mogućeg obećanja ludizma i slobode unutar „anti-strukture“ dok se nalazimo na putu prema našem odredištu. No viđenje koje me odvelo do posve novog načina razmišljanja o pojmu liminalnosti unutar različitih vrsta prostora jest ono ispitanika Videa. Ispitanik Video pronalazi liminalnu sferu kao prisutnu u svemu što ga okružuje, bilo to fizičko, virtualno ili društveno. Video smatra pothodnik liminalnim prostorom koje proizvodi liminalno iskustvo podzemlja prije ponovnog izranjanja na površinu društvenog i fizičkog svijeta. Ono što čini ovaj pogled jedinstvenim jest upravo to da prostori nisu samo reflektirajuća površina koja nudi prikaz nečije liminalnosti, već ide dublje u sferu proizvodnje iste time postavljajući

tunele, pothodnike i sl. kao domene liminalnosti u sferi urbanog područja. Međutim prikaz ispitanika seže puno dalje, te se odnosi i na sferu virtualnog unutar koje Video prevodi linkove kao portale prijelaza unutar kojih se ostvaruje čovjekova liminalnost. Da malo produbim ovaj dio, poslužit ću se djelom Michela Foucaulta koje nosi naslov „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias“ (1984.). Foucault istražuje pojam prostora te njegovu koncepciju unutar povijesne prizme Zapada te govori o postojanju različitih vrsta heterotopija. Naime, Foucault primjećuje postojanje „kriznih heterotopija“ te ih objašnjava opisujući ih kao „privilegirana, zabranjena ili sveta mjesta, rezervirana za pojedince koji se, u odnosu na društvu i ljudsko okruženje u kojemu borave, nalaze u stanju krize: adolescenti, trudnice...“⁸⁰ Imamo priliku vidjeti kako se Foucaultov opis podudara s opisom liminalnosti koji producira taj osjećaj „krize“ i marginaliziranosti. Stoga se viđenje Videa čini jako zanimljivim, jer se može na tragu Foucaulta povezati s konceptom prostora i stvaranjem njegove liminalnosti u odnosu na ljude koji prolaze kroz taj prostor. Iako autor iznosi tvrdnju da su takve vrste heterotopija na zalazu i danas ipak postoje primjeri faze transfera koja se odvija „drugdje“ na mjestima koja su predviđena za to. Dakle, možemo govoriti o postojanju liminalnih prostora koji omogućuju daljnju perpetuaciju liminalnosti u suvremenom društvu, a utemeljena su, osim u društvenom, u fizičkom i virtualnom prostoru u obliku tih portala ili kanala prijelaza u kojima nismo ni tu ni tamo.

Ovdje bih se nanovo referirala na Soju te njegovo djelo „Thirdspace“, smatram kako se baš poput Soje koji tako vješto povlači paralelu između Borgesovog djela „Aleph“ (1949.) te rada Henrija Lefebvrea, može povući posve nova paralela u odnosu na zadanu koncepciju liminalnih prostora. Soja zaključuje kako je zajednička poveznica spomenutih autora upravo ta simultanost različitih vrsta prostora u jednom, što je ujedno i definicija pojma „Aleph“. Navedeni pojam pojašnjen je sljedećim riječima: „...prostor u kojem se nalaze sva mjesta, moguće ga je promotriti iz svih kutova, svaki je postojan i jasan, ali i tajnovit... ispunjen iluzijama i aluzijama, prostor koji je zajednički svima nama, no nemoguće ga je u potpunosti vidjeti i razumjeti, to je „nezamisliv univerzum...“⁸¹ Spajanjem Lefebvreove teorije proizvodnje prostora te Borgesovog Alepha, Soja kreira vlastiti treći prostor u kojem je ključ upravo ta sveobuhvatnost (u sebi sadrži ono realno i ono imaginarno, ono subjektivno i ono objektivno, disciplinarno i transdisciplinarno...), ali i ta nemogućnost svrstavanja u krute,

⁸⁰ Foucault Michel, „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias“; Architecture, Movement, Continuities, October 1984., str. 4

⁸¹ Soja, Edward W. „Thirdspace; Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces“, Blackwell Publishers, 1996., str. 56

ograničavajuće kategorije. Sličnost Sojinog trećeg prostora, Borgesovog Alepha i shvaćanja društvenog prostora prema Lefebvreu pronalazim upravo u fenomenu liminalnog prostora. Da elaboriram, nadovezujući se na pojam „thirding“, ali općenito povodeći se za pojmom Sojinog trećeg prostora, smatram da liminalni prostori služe kao optimalna paradigma radikalne otvorenosti i performativnosti subjekta dajući time novo značenje konceptu prostora. Liminalni prostor unosi novost u definiciju prostora kao prostora koji je izvanjski (anti-strukturalni/izvan strukture), ali i pounutreni (internalizirani u subjekta, vidimo to na primjeru ispitanika Zvuk). To je prostor koji limitira (prostor prijelaza i krize, subjekt je bez statusa), a opet oslobađa (daje subjektu slobodu interpretacije svih zadanih struktura, pravila i normi po vlastitoj slobodnoj volji, oslobođen je struktura koje reguliraju njegovo ponašanje). Slično Alephu, liminalni prostor obuhvaća sve te točke u jednoj sferi koja je simultana i višeznačna. Smatram kako se spomenuta radikalna otvorenost vidi upravo u toj sveobuhvatnosti ljudskoga stanja u prostoru u kojem je njegov bitak zabilježen, također u toj simultanosti različitih položaja koje subjekt zauzima unutar liminalnog prostora. Tvrdim kako je ljudsko iskustvo to koje kreira prostor, a liminalni prostor je takav da nadograđuje i proširuje koncept prostora utoliko što mu nadodaje tu dimenziju drugosti koju subjekt poprima u fazi prijelaza te ga upotpunjuje svojom performativnošću. Liminalni prostor nije totalitaran, on je prostor reprezentacije „Drugoga“ u kojem niti jedan subjekt nije podčinjen krutim strukturama, već je otvoren za višeznačne i brojne faze liminalnosti kojima se podvrgava gotovo svakodnevno u različitim instancama prostora, bilo to fizičkih, društvenih ili pak virtualnih. Takva simultanost ljudskog bitka danas, omogućena je razvojem tehnologije, interneta te raznih aplikacija koje otvaraju vrata pristupu virtualnome svijetu u svakom trenutku, s gotovo svake lokacije, pritom stvarajući međusobnu interakciju zadanih vrsta prostora istovremenim bitkom unutar sva tri. Namjera mi je stoga, da u sljedećem dijelu rada ponudim prikaz druge instance modela tijelo-medij-prostor, a to je dakle medij.

7. Odnos koncepta prostora i tehnologije

Promišljajući ulogu tehnologije u kontekstu prostora, ispitala sam navedenu tematiku u odnosu na provedeno osjetilno etnografsko istraživanje. Takvo pitanje nastaje upravo iz odnosa medija/tehnologije i prostora te mi je namjera najprije postaviti teorijski okvir na temelju kojeg ću izgraditi svoju analizu. Dakle, predstaviti ću dva istraživanja koja će mi poslužiti kao teorijski temelji. Prvi se tekst odnosi na temu koju smatram usko vezanom za ovaj dio rada, a to je pitanje privida izolacije. Autori koji govore o prividnoj izolaciji su Geraldine Fitzpatrick, Simon Kaplan i Tim Mansfield u tekstu pod nazivom „Physical spaces,

virtual places and social worlds: A study of work in the virtual“ (1996.). Fenomen prividne izolacije javlja se unutar skupine ispitanika. Njihova radna mjesta uglavnom su smještena u zasebnim uredima te su im vrata često zatvorena kako bi se radna svakodnevnica odvijala u miru. Ovaj opis ukazuje na činjenicu da većinu svog radnog dana provode sami pred kompjuterskim ekranom, osim u specifičnim slučajevima kao što je pad servera te su tada primorani surađivati kako bi uspješno razriješili poteškoće s kojima se susreću povremeno. Vidimo kako se konfiguracija radnog prostora uglavnom odnosi na samostalni rad ispitanika, no Fitzpatrick et al. odlaze korak dalje te tvrde sljedeće: „Sama priroda tehnologije dodatno pojačava percepciju samostalnog rada, također stvarajući osjećaj virtualne izolacije.“⁸² Autori tvrde kako se tehnologija kojom se koristimo tradicionalno modelira kako bi se stvorio osjećaj da „smo sami u sistemu“ te da nema inherentnog dodatnog zvukovnog, vizualnog te dodirnog podražaja kakvog doživljavamo svakodnevno u fizičkom prostoru.⁸³ Primjećujem da se autori oslanjaju na naša osjetila kao glavne faktore koji nam pomažu pri uspostavi odrednica prostora, odnosno o nedostatku podražaja govori se kao o karakteristici virtualnog prostora, dok se obilje podražaja smatra karakteristikom fizičkog prostora. Ono što ja želim ispitati, na temelju ove tvrdnje jest mogućnost svrstavanja podražaja isključivo u fizički prostor s obzirom na suvremenu tehnologiju.

Drugi tekst se također odnosi na iskustvenu razinu istraživanja u kontekstu ljudskoga tijela i osjetilnog iskustva, no više je orijentiran na pitanje opipljivosti i utemeljenja u materijalnome svijetu. Govorim o istraživanju Eve Hornecker te Jacoba Buura pod nazivom „Getting a Grip on Tangible Interaction: A Framework on Physical Space and Social Interaction“ (2006.). Autori u svom radu pružaju detaljnu analizu koncepta prostora koji proizlazi iz čovjekovog odnosa s fizičkim, društvenim i virtualnim svijetom, pronalazeći temelje za svoja promišljanja u interaktivnoj umjetnosti i arhitekturi te kroz njihov rad možemo vidjeti kako se njihovo ispitivanje jednim dijelom oslanjalo upravo na osjetilnom iskustvu sudionika. U navedenom istraživanju, autori analiziraju pojam opipljive interakcije koji podrazumijeva: „...širok spektar sustava i sučelja...“⁸⁴ Zajedničke su im sljedeće karakteristike: opipljivost i

⁸² Fitzpatrick Geraldine, Kaplan Simon, MansfieldTim: „Physical spaces, virtual places and social worlds: A study of work in the virtual“; CSCW '96 Proceedings of the 1996 ACM conference on Computer Supported cooperative Work, Pages 334-343, Str. 2

⁸³ Fitzpatrick Geraldine, Kaplan Simon, MansfieldTim: „Physical spaces, virtual places and social worlds: A study of work in the virtual“; CSCW '96 Proceedings of the 1996 ACM conference on Computer Supported cooperative Work, Pages 334-343, str. 2

⁸⁴ Hornecker, Eva; Buur Jacob: „Getting a Grip on Tangible Interaction: A Framework on Physical Space and Social Interaction“, CHI '06 Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, pages 437-446., str. 2

materijalnost, fizičko utjelovljenje podataka, utjelovljena interakcija i tjelesni pokreti kao esencijalni dijelovi interakcije te i ugrađenosti u stvarni prostor. Postoji nekoliko različitih kategorija koje su predstavljene kao proizvod te vrste interakcije, a od spomenutih kategorija, za svoj rad smatram ključnom kategoriju spacijalne interakcije zato što se direktno veže za pitanje prostora. Prostornost ili spacijalnost jest, za spomenute autore, neizbježna pa tako i pitanje samog prostora postaje predmet njihova promatranja. Za njih prostor predstavlja područje u kojemu jesmo, živimo, susrećemo jedni druge i uspostavljamo različite vrste interakcije. Tu se uvodi pojam spacijalne interakcije koji podrazumijeva interakciju s prostornim instalacijama ili s interaktivnim prostorima.⁸⁵ Kao što je već navedeno, ona je podvrsta opipljive interakcije, no Hornecker i Buur gledaju na tu kategoriju kao da nije limitirana samo dodiranjem ili fizičkim pomicanjem nekog objekta u prostoru, već uključuje pomicanje vlastita tijela. Važno je naglasiti ulogu tijela i osjetila u ovome segmentu, budući da tijelo služi kao središte naspram kojeg stvaramo percepciju o prostoru oko sebe, točnije prostor promatramo, shvaćamo i interpretiramo u odnosu na nas same kroz naša osjetila. Takva percepcija koncepta prostora navodi autore na sljedeći zaključak: „Spacijalni odnosi imaju psihološki značaj i utjecaj na percepciju nekog mjesta. Stoga je stvarni prostor uvijek smješten i situiran u kontekst, značenjsko mjesto s atmosferom i poviješću.“⁸⁶

Oslanjajući se na svoja prvotna promatranja, smatrala sam kako je teško govoriti o nedostatku podražaja u suvremenim oblicima tehnologije koji nam služe kao mediji koji nas prevode u virtualni svijet. Promatrajući svijet oko sebe, teško je ne primijetiti bar nekoliko ljudi koju u svojoj ruci čvrsto drže neki novi model mobitela koji im služi kao glavna platforma komunikacije i djelovanja u virtualnom prostoru. U knjizi „Consuming Technologies; Media and Information in Domestic Spaces“ (1994.) autora Rogera Silverstonea i Erica Hirscha, proučava se važno pitanje integracije tehnologije u svakodnevni život. Govoreći o samom naslovu knjige, autori ističu kako se na engleskom jeziku taj naslov može interpretirati na više načina. Prvi način interpretacije naslova nas upućuje na mogućnost da mi predstavljamo konzumente različitih oblika tehnologije, a drugi način predstavlja obrat u kojemu smo mi ti koji su konzumirani. Pokazujući nam važnost utjecaja tehnologije na svakodnevnicu autori pišu: „ ...značenje informacijskih i komunikacijskih tehnologija u modernom društvu

⁸⁵ Hornecker, Eva; Buur Jacob: „Getting a Grip on Tangible Interaction: A Framework on Physical Space and Social Interaction“, CHI '06 Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, pags 437-446., str. 2

⁸⁶ Hornecker, Eva; Buur Jacob: „Getting a Grip on Tangible Interaction: A Framework on Physical Space and Social Interaction“, CHI '06 Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, pags 437-446., str. 5

zahtijeva od nas da ih sagledamo kao društvene, simboličke te materijalne objekte te kao duboko ukorijenjene u strukture i dinamike suvremene konzumerističke kulture.“⁸⁷. Recentni primjeri, kao što su nove generacije pametnog telefona, dokazuju da se moderna tehnologija zaista uzdigla na novu razinu, do te mjere da možemo tvrditi kako se radi o platformi interaktivnog tipa. Uzimam za primjer Siri, omiljenu sugovornicu korisnika Apple iPhone proizvoda, kao vrsta kompjuterskog programa prilagođena formatu mobitela, služi kao medij putem kojeg korisnici, glasovnim naredbama imaju mogućnost doći do raznih informacija kao što su npr. upute do najbližeg restorana u određenom kvartu i tome slično, ali ono što Siri čini posebnom jest da se prilikom njena korištenja simulira razgovor između dvoje ljudi. No interaktivnost je kompleksan pojam i valja ga pobliže istražiti. Interaktivnost je baš poput koncepta prostora prošao kroz izmjene u posljednja dva desetljeća. Autor Spiro Kiousis u svom radu pod nazivom „Interactivity: a concept explication“ (2002.) proučava različite teorijske okvire unutar kojih se pojam interaktivnosti konceptualizira. Kiousis prepoznaje dvije ključne kategorije unutar kojih nastaju relevantne interpretacije pojma interaktivnosti, a to su „komunikacijska kategorija i ne-komunikacijska kategorija.“⁸⁸ U sklopu zadanih kategorija Kiousis istražuje pojam interaktivnosti na temelju pretpostavke da je interaktivnost karakteristika konteksta poruka u određenoj interakciji.⁸⁹ Također se u danom tekstu postavljaju pitanja zavisnosti interakcije o samoj tehnologiji te se istražuje definicija interaktivnosti u formi rezultata korisnikove percepcije. Možemo vidjeti kako je koncept interakcije višeznačan i slojevit te je spomenuti autor pokušao kroz različite prikaze definicija interakcije doći do ključnih značajki toga pojma. Kiousis pojašnjava zadani pojam uspoređujući klasičnu komunikacijsku teoriju sa suvremenom kibernetičkom teorijom u koju spada pojam interaktivnosti. Autor ističe kako se u odnosu na poznati klasični model komunikacije zvan „Shannon-Weaverov komunikacijski model“, interaktivnost bitno razlikuje budući da omogućuje povrat informacije tzv. *feedback* što je ujedno i ključna karakteristika toga pojma. Podrobnom analizom, Kiousis dolazi do konačne definicije interaktivnosti, sažimajući ključne elemente pronađene u brojnim istraživanjima izlaže sljedeću tvrdnju: „Interaktivnost se može definirati kao stupanj do kojeg komunikacijska tehnologija može kreirati medijacijsko okruženje unutar kojeg sudionici mogu komunicirati (jedan na jedan, jedan na više njih, skupina sa skupinom), sinkronijski i asinkronijski i u kojem sudjeluju u recipročnom izmjenjivanju poruka... također se referira na (korisnikovu)

⁸⁷ Silverstone Roger, Eric Hirsch „Consuming Technologies; Media and Information in Domestic Spaces“, Routledge, London 1994., str. 1,2

⁸⁸ Kiousis, Spiro: „Interactivity: a concept explication“; New Media and Society; Vol 4, Issue 3, 2002, str. 356

⁸⁹ Kiousis, Spiro: „Interactivity: a concept explication“; New Media and Society; Vol 4, Issue 3, 2002, str. 358

sposobnost da vidi to iskustvo kao simulaciju interpersonalne komunikacije...“⁹⁰ Prikazana definicija utječe na moje razmišljanje o pojmu interaktivnosti te se moram zapitati koja je bit funkcije interaktivnosti. Ako je smisao u simulaciji interpersonalne interakcije, onda realističnost takve interakcije pada u drugi plan budući da je naglasak na povratnoj informaciji. Što to onda govori o suvremenoj tehnologiji? Postoji li „vidljivi“ odmak od „zbiljskog/ stvarnog“ svijeta?

Proučimo li malo tok razvoja suvremene tehnologije, možemo shvatiti kako smo danas u mogućnosti govoriti o virtualnoj stvarnosti kao o dijelu naše svakodnevice. Virtualna stvarnost postaje nam dostupna putem raznih proizvoda kao što su naočale za virtualnu stvarnost koje koriste realistične slike, zvukove i ostale podražajne faktore kako bi reproducirali fizičku zbilju. Sve to me u konačnosti navodilo na zaključak da se ne radi o nedostatku, već o izobilju podražaja koji itekako nalikuju onima iz svakodnevnog fizičkog prostora time kreirajući inačicu „stvarnog svijeta“. Stoga, iskaz da su zvukovni, vizualni te dodirni podražaji ti koji determiniraju isključivo pojavnost fizičkog prostora kao stvarnog, danas više ne nosi isti značaj kao i pri samom nastanku virtualnog prostora. No propitujući navedenu tematiku u interakciji s ispitanicima, došla sam do novih saznanja radi kojih je potrebno ponovo proučiti ove tvrdnje.

7.1. Pregled odgovora ispitanika

Za početak ću predstaviti ključne točke gledišta ispitanika po pitanju uporabe i funkcije tehnologije u svakodnevnom životu u kontekstu proučavanja različitih vrsta prostora. Ispitanik Tekst se na pitanje uporabe tehnologije osvrće kao na svakodnevno kretanje kroz moguće vrste prostora koje uglavnom ovisi o nekom obliku tehnologije. Naglašava kako u fizičkom prostoru ne mora ovisiti u potpunosti o nekom obliku medija kako bi njegovo postojanje bilo omogućeno. Mediji kojima se koristi su mobitel i laptop na svakodnevnoj bazi. Oba medija koristi za „komunikaciju s ljudima, za faks i posao.“ Tekst govori kako mobitel nosi stalno uz sebe to je to „nešto bez čega ne može“. Iako na posljetku iskazuje kako bi volio da je tome drugačije. Na postavljeno pitanje o uporabi tehnologije, ispitanik Zvuk odgovara da se općenito koristimo raznovrsnim alatima u sferama svih navedenih prostora, kako za kretanje tako i za komunikaciju, no glavna razlika je ta da se korištenjem tehnologije ne ulazi u fizički prostor, jer smo zapravo već tamo. Video pojašnjava svoje kretanje i prijelaz u određenu vrstu prostora pomoću tehnologije te navodi kako se za prijelaz u virtualni prostor

⁹⁰Kiouis, Spiro: „Interactivity: a concept explication“; *New Media and Society*; Vol 4, Issue 3, 2002, str. 372

koristi mobitelom, laptopom ili kompjuterom. Upravo tu nalazim međusobnu povezanost različitih vrsta prostora, iako se čine drugačijima, utemeljeni su u fizičkom prostoru, a interakcije koje se odvijaju unutar njih evidentne su u svim sferama ljudskog života. Sada kada sam predstavila ključna poimanja uporabe tehnologije od strane ispitanika, započet ću s kvalitativnom analizom osjetilnog iskustva u sklopu pitanja tehnologije.

Pitanje koje sam postavljala u toj fazi intervjua bilo je da mi jednostavno opišu trenutnu interakciju. Sva tri ispitanika s kojima se interakcija odvijala unutar virtualnog prostora izrazili su neku vrst negodovanja glede uporabe spomenutih medija i aplikacija uz čiju sam pomoć pokušala iskusiti različite vrste osjetilne percepcije prostora. Prvi na redu, bio je ispitanik Tekst koji je izrazio svoje nezadovoljstvo: „Volio bih da smo se možda našli u živo nego što komuniciramo ovako na pismo.“ Potom su se slično izjasnili ispitanici Zvuk i Video s tvrdnjama da im takva vrsta interakcije „nije draga“. Navedenim ispitanicima draža je komunikacija licem-u-lice, jer vjeruju da bi se bolje razumjeli. Posebice Tekst i Zvuk ističu da bi se bolje shvatili da smo se našli u neposrednoj fizičkoj blizini. U slučaju izostanka iste, tvrde da se dosta stvari gubi: „puno je toga u toj neverbalnoj komunikaciji.“ Pružit ću primjer deskripcije Zvuka: ispitanik izričito tvrdi da je posve drugačija komunikacija u fizičkom prostoru, licem-u-lice za razliku od opisanog virtualnog. Koristeći se medijem telefona/mobitela, nemoguće je vidjeti facijalne ekspresije i određene manire, tjelesne pokrete koji bi komunikacijom licem-u-lice inače bili vidljivi. Zvuk naglašava kako se izmjenjuje osjetilno iskustvo putem mobitela, jer dolazi do distorzije glasa, izmjene u tonu te boji glasa, što uzrokuje posve drugačije osjetilno iskustvo. Ispitanikova interpretacija izvršene interakcije, upućuje na daljnje promišljanje navedenog osjetilnog iskustva. Čini se da se izostankom jednog osjetila te „prilagođenom“ uporabom preostalih osjetila, kreira posve nova slika zbilje. Dolazi do distorzije percepcije zbilje ispitanika pri kojoj osjetila nisu u sinkronicitetu te se adaptiraju danoj situaciji s obzirom na tehnologiju koja se nalazi u uporabi. Pritom se uspostavlja posve drugačiji ton i atmosfera interakcije prilikom koje je neizbježno pomisliti da se komunikacija odvija u nekoj drugoj vrsti prostora koji se ne podudara s onom zbiljom koju produciraju osjetila u suglasnosti. Odnosno, prilikom disrupcije sinkroniciteta osjetila koja su uobičajeno aktivna u kreiranju fizičke stvarnosti izvan virtualnog prostora, nastaje nova senzacija percepcije prostora unutar kojega se zadana interakcija odvija. Takvu tvrdnju mogu poduprijeti rezultatima istraživanja Franka Biocce et al. naslovljenim „Visual Touch in Virtual Environments: An Exploratory Study of Presence, Multimodal Interfaces, and Cross-Modal Sensory Illusions“ (2001.). Temelji ovog istraživanja zasnivaju se upravo na perceptivnom, osjetilnom iskazu ispitanika koji se u nalaze

u sferi virtualnog, u kontroliranom okolišu u kojem, suočeni s različitim uvjetima, moraju opisati vlastito iskustvo. Cilj ovoga istraživanja je proučiti pojavu sinestezije za koju autori tvrde da nastaje prilikom izostanka pojedinog osjetilnog podražaja, te se ona „nadoknađuje“ uz pomoć „osjetilnih znakova“.⁹¹ Autori postavljaju pitanje: kako dolazi do te pojave kada se u sklopu virtualnog prostora uglavnom govori o manjku osjetilnih podražaja? Biocca et al. tvrde: „Često, prikaz virtualnog okoliša ne nudi nikakav direktnu stimulaciju pojedinih osjetilnih kanala (haptičkog/dodirnog, proprioceptivnih- zglobovi, mišići i tetive, olfaktornog/njuh). Među stimuliranim osjetilnim kanalima (vizualnim i auralnim/sluh) prikaz nije nužno podržan s osjetilnim znakovima (poput dinamičnih sjena) ili su ti znakovi nekonzistentni...“⁹² Međutim, autori navode da je prirodno da ljudski senzomotorni sustav doživljava svijet kao cjelinu, da spaja i prerađuje podražaje iz raznih osjetilnih modaliteta.⁹³ U skladu s tim, autori smatraju da se u slučaju izostanka podražaja jedno od osjetila aktivira te preuzima i nadopunjava ulogu onog izostalog ili pak nadjačava preostale osjetilne kanale time pojačavajući dojam osjetilne cjeline. Za primjer Biocca et al. navode primjer prilikom kojeg se ispitaniku daju dva različita objekta iste težine, ali različitog volumena. Pokazalo se da vizualno osjetilo ispitanika preuzme vodstvo u interpretaciji podražaja te se objekt većeg volumena čini težim u odnosu na objekt manjeg volumena, bezobzira na podjednaku težinu oba objekta. Također navode primjer trbuhozborstva uslijed kojeg vizualni kanal opet nadjačava auralni te nam se čini kao da lutak uistinu proizvodi vlastiti glas, umjesto da osjetilo sluha locira trbuhozborca kao pravi izvor zvučnog signala. Spomenuti primjeri potvrđuju da zaista dolazi do iskrivljene percepcije stvarnosti uslijed nesinkroniziranog djelovanja osjetila. Tijelu nije potrebno puno da ga se zavara, stoga se i čini posve fascinantnom uloga sinestezije u sferi osjetilne percepcije. Dakle autori navode kako su dosadašnja istraživanja pokazala da se fenomen sinestezije pojavljuje onda kada dođe do podražaja jednog osjetila, uglavnom je to osjetilo sluha, što izaziva aktivnost drugog osjetila za koje ne postoji direktan podražaj u tom trenutku, to je uglavnom osjetilo vida. Zabilježeni su slučajevi sinestezije prilikom kojih bi pojedinac osjetilnim podražajem zvuka (slušanjem glazbe) spontano svjedočio pojavu različitih boja koje nisu nastale direktnom aktivnošću

⁹¹Biocca, Frank et al.: „Visual Touch in Virtual Environments: An Exploratory Study of Presence, Multimodal Interfaces, and Cross-Modal Sensory Illusions“, Presence: Teleoperators and Virtual Environments, June 2001, Vol. 10, No. 3, Pages: 247-265, str. 247

⁹²Biocca, Frank et al.: „Visual Touch in Virtual Environments: An Exploratory Study of Presence, Multimodal Interfaces, and Cross-Modal Sensory Illusions“, Presence: Teleoperators and Virtual Environments, June 2001, Vol. 10, No. 3, Pages: 247-265, str. 248

⁹³Biocca, Frank et al.: „Visual Touch in Virtual Environments: An Exploratory Study of Presence, Multimodal Interfaces, and Cross-Modal Sensory Illusions“, Presence: Teleoperators and Virtual Environments, June 2001, Vol. 10, No. 3, Pages: 247-265, str. 249

osjetila vida. No ono što je zbilja zanimljivo jest to da autori tvrde da smo svi podložni sinesteziji u pravim uvjetima, stoga istražuju virtualni prostor kao područje u kojem čovjek postiže sinesteziju. Navedenu tvrdnju ispitali su na sljedeći način: opremili su ispitanike s VR naočalama te su im zadali zadatak da premještaju različite predmete u sferi tog virtualnog prostora. Dakle ključna pitanja su bila „koliko si često čuo/la taj predmet?“ i „koliko si često osjetio/la težinu tog predmeta?“⁹⁴ Potvrđeno je da dolazi do sinestezije onda kada su ispitanici osjetili težinu predmeta (15% uvijek, 15% većinu vremena, 27% nikad), no u slučaju osjetila zvuka takva tvrdnja nije potvrđena (61% nikada, 8% ponekad). Osjet dodira se uspješno simulirao u opisanim uvjetima, dok se osjet zvuka nije uspio simulirati, što nas opet vraća na moje istraživanje. Sinestezija kao pojava ipak nije svima inherentna te se ne može izazvati umjetno, bar ne u slučaju simulacije aktivnosti osjeta sluha. Takav zaključak navodi na daljnje promišljanje osjetilne percepcije različitih vrsta prostora u odnosu na prekid sinkroniciteta rada svih osjetila.

Ispitanik Zvuk također spominje kako ima zatvorene oči, što za usporedbu ne bi činio pri komunikaciji licem-u-lice, što po ispitanikovom mišljenju ukazuje na nepoštivanje društvenih konvencija, a uzrok tome je iznimni način trenutne komunikacije. Nadalje, ispitanik Video opisujući intervju putem navedene aplikacije Skype, tvrdi da su uključena sva osjetila. Međutim, osjetila koja su u uporabi u odnosu na danu interakciju jesu sluh, vid i dodir, dok se njih i okus manifestiraju, rekla bih, neovisno o interakciji. I u ovom slučaju možemo vidjeti kako se radi o nedosljednom sinkronicitetu osjetila, iako napominjem, da unatoč „izostanku“ osjetila tvorba percepcije prostora itekako ovisi i o tome. Takvim „izostankom“ osjetila prilikom provedene interakcije u sferi virtualnog prostora, zapravo nam se potvrdila sama razlika među vrstama prostora, točnije ukazuje nam na to da se ne nalazimo u neposrednoj blizini, na istoj geografskoj lokaciji istovremeno. Prema ispitaniku, razlika je osim u nedostatku fizičke prisutnosti, vidljiva i u općenitom ugođaju koji „govori puno više“ o samoj interakciji. Mišljenja sam da ispitanik jednim dijelom zazire od uporabe takve vrste platforme za komunikaciju te da se pretežito orijentira na klasične medije za komunikaciju poput telefona. S obzirom na predstavljenu percepciju o uporabi suvremene tehnologije od strane ispitanika, valja postaviti pitanje o integraciji tehnologije u svakodnevni život.

⁹⁴Biocca, Frank et al.: „Visual Touch in Virtual Environments: An Exploratory Study of Presence, Multimodal Interfaces, and Cross-Modal Sensory Illusions“, Presence: Teleoperators and Virtual Environments, June 2001, Vol. 10, No. 3, Pages: 247-265, str. 257

Smatram da je razvojem tehnologije, pritom mislim na rapidan tehnološki razvitak perioda s kraja '90-ih/početka 2000-ih godina koji uključuje komercijalizaciju interneta te pojavu novih medijskih platformi, došlo do svojevrsnog raskola unutar zajednice. Neki znanstvenici tvrde kako se ta podjela društva može odnositi na pitanje dobne skupine (iliti generacijski jaz) te pitanja spola i klase korisnika novih medijskih, komunikacijskih i informacijskih platformi. U tekstu „The Impact of New Media on Intercultural Communication in Global Context“ (2012.) autor Guo-Ming Chen upravo analizira danu problematiku utjecaja tehnologije, točnije novih medija u domeni interkulturalne komunikacije, služeći se raznim disciplinama poput kulturalnih, medijskih i globalizacijskih studija. Njegova analiza započinje kratkim presjekom povijesnog razvoja različitih načina komunikacije od govora i pisma pa sve do današnje digitalne komunikacije. Chen uočava važne promjene: u društvenom kontekstu najvidljiviji utjecaj novih medija zabilježen je u vidu demasifikacije „...što znači da tradicionalni dizajn široke, homogene publike nestaje i zamjenjuje se sa specifičnim i individualnim zahtjevima, koji omogućavaju publici pristup i stvaranje poruke koju žele proizvesti.“; a druga promjena uključuje polje vizualnog: „...novi mediji dovode do novog digitalnog, estetskog motrišta koje se odnosi na, za primjer: interaktivnost, manipulaciju... stvaranje virtualnog iskustva...“.⁹⁵ Dakle, nove medijske platforme koje uključuju nove načine komunikacije, dovele su društvo na potpuno novu razinu interkomunikacije koju Chen opisuje kao vrlo kompleksnu. Pitanje koje se postavlja jest koje su posljedice te promjene? U ovom kontekstu, nova kultura koju su stvorili novi mediji, kako kaže Chen, uzrokovala je nastanak pukotine u društvenom kontinuitetu što znači da su se nekada tradicije i inovacije sinkronizirano razvijale i mijenjale, dok danas takva tvrdnja više nije ispravna. U novoj fazi društva, društvene vrijednosti i norme koje potječu iz tradicije, kaskaju za društvenim inovacijama time i novim vrijednostima, a rezultat takvog djelovanja jest „kulturalni procjep koji uzrokuje poteškoće u razumijevanju i komunikaciji među generacijama i pripadnicima iste kulture.“⁹⁶ Navela bih primjer dihotomije dobnih skupina koje sam pronašla u radu Sally McMillan i Margaret Morrison naslovljenim „Coming of Age With the Internet: A Qualitative Exploration of How the Internet Has Become an Integral Part of Young People's Lives“ (2006.). U sklopu njihova istraživanja koje se bazira na proučavanju skupine mladih studenata te njihovih navika uporabe tehnologije i virtualne platforme interneta; među ispitanicima se pokazala nevoljkost uporabe virtualnih platformi, u ovom slučaju interneta:

⁹⁵ Chen, G. M.: „The Impact of New Media on Intercultural Communication in Global Context“, China, Media Research, 8 (2), 2012, str. 1

⁹⁶ Chen, G. M.: „The Impact of New Media on Intercultural Communication in Global Context“, China, Media Research, 8 (2), 2012, str. 4

„U našoj obitelji postoje dva snažna uporišta glede uporabe interaktivnih medija. Moja sestra i ja koristimo internet u gotovo svakom aspektu života... Za razliku od naših roditelja... koji izgleda da se boje interneta.“⁹⁷ Vidimo iz priloženog da postoje temelji na kojima se može dalje graditi teorija raskola gledajući razne društvene kategorije poput primjera dobne skupine, ali i spola i etniciteta itd. Važno je pojasniti kako, u slučaju ovog istraživanja, ispitanici nisu pripadnici iste dobne skupine niti su s istog geografskog područja te se razlikuju po pitanju spola, vjeroispovijesti i nacionalnosti. Stoga, na temelju dobivenih odgovora smatram kako pitanje razilaženja s tehnologijom i novim medijima odstupa od spomenutih kategorija te postaje pitanje kolektivne svijesti. Mogući odgovor pokušat ću pojasniti u sljedećem dijelu rada povezujući pitanje tehnologije s osjetilnim iskustvom.

Zaziranje od uporabe novih medija nije samo slučaj kod ispitanika Videa već i kod posljednjeg ispitanika koji je sudjelovao u ovom istraživanju načinom komunikacije licem-u-lice. Ispitanik Lice u ovom slučaju apelira na sveobuhvatno ljudsko iskustvo koje se stvara prilikom neke interakcije, njegovo viđenje je zapravo takvo da se prečesto zanemaruje ono neverbalno u komunikaciji između ljudi. Ispitanik kaže „telefoni i mobiteli su pogrešan put.“ Za njega, postoji daleko više što čovjek može izreći u neverbalnoj komunikaciji pa navodi kako se u izravnoj komunikaciji licem-u-lice uključuje i sfera ljudske intuicije. Kada promotrimo koja su osjetila pretežito aktivna kod ispitanika prilikom pojedine interakcije (Tekst- vid i dodir; Zvuk- sluh i dodir; Video- vid, sluh i dodir, Lice- sva osjetila) možemo vidjeti kako se određena doza nezadovoljstva može proizvesti u nedostatku korištenja svih osjetila, točnije prilikom prekida sinkroniciteta osjetilnih kanala. Ovom prilikom bih se nadovezala na teoriju Roberta Plutchika kada govori o emocijama kao sredstvu koje vraća pojedinca u ravnotežu s obzirom na dane podražaje iz njegove okoline, u ovom slučaju podražaje proizvedene unutar specifične interakcije. Imajući to na umu moglo bi se reći kako se prilikom spomenutog „izostanka“ osjetila, bolje rečeno smanjenog podražaja okoline u odnosu na primjere interakcija putem različitih medija za komunikaciju, nastaje stanje neravnoteže koje zahtijeva prilagodbu osjetila u cilju povratka ravnoteže i svojevrsnog sinkroniciteta osjetila, pritom zahtijevajući i novu emocionalnu prilagodbu danoj situaciji ne bi li se uspostavio kompletni sklad cjelovitog bića. Vjerujem da se osjetno nezadovoljstvo ispitanika dijelom baziralo upravo na toj nelagodi prikazane neravnoteže pri kojoj

⁹⁷ Mcmillan, Sally J. i Margaret Morrison „Coming of Age With the Internet: A Qualitative Exploration of How the Internet Has Become an Integral Part of Young People's Lives“, New Media and Society, Veljača 2006., str. 81

jednostavno ne dolazi do ispunjenja „podražajnog standarda“ (tj. cjelovitog korištenja osjetila). Potom, ispitanici su naveli kako dolazi do nesigurnosti u tome kad se ne vidi ako je osoba zaista koncentrirana na njih. Pri gledanju u kameru nama se može činiti da je pogled druge osobe usmjeren na nas, dok zapravo „s druge strane“ ta ista osoba gleda u posve druge stranice na internetu. Javlja se jedna od temeljnih ljudskih potreba za istinskom pozornošću i autentičnošću razgovora koje se očigledno može proizvesti jedino neposrednom interakcijom licem-u-lice. Vidimo kako se provlači pitanje prisutnosti posebice u ovom dijelu rada te smatram bitnim proučiti pojam prisutnosti u sklopu virtualnog prostora nešto dublje. Ovom prilikom koristim se istraživanjem Briana Mennecke et al. pod nazivom „Examination of a Theory of Embodied Social Presence in Virtual Worlds“ (2011.). Iznimno važan koncept tog istraživanja je fenomen prisutnosti u odnosu na zadanu tehnologiju koja je korištena. Takav pojam uspješno objedinjuje stavke modela tijelo-medij-prostor u jednu cjelinu upućujući nas na oblikovanje subjektive percepcije prostora pomoću osjetilnih podražaja proizvedenih od samog medija, stoga nam omogućuje dublje shvaćanje oblikovanja percepcije različitih vrsta prostora. Započet ću s kratkim prikazom različitih stupnjeva fenomena prisutnosti u različitim primjerima koje se temelje na navedenom radu Mennecke et. al. Autori su izdvojili 6 različitih stupnjeva, no za ovaj rad ključna su četiri stupnja budući da se direktno referiraju na bitne dijelove ovoga rada, a to su 2., 3., 4. i 5. stupanj prisutnosti. Drugi stupanj prisutnosti reprezentira vrstu prisutnosti pri kojoj medij stvara slikovit prikaz te preostale osjetilne podražaje koji odražavaju visoku vjerodostojnost fokusa komunikacije, odnosno „... medij koji producira realističnu reprezentaciju.“⁹⁸ Iako se isprva čini da se ovaj tip prisutnosti odnosi isključivo na medij, prema autorima on se zapravo može prevesti u teorijsku perspektivu izučavanja načina uporabe i prostora uporabe takvog medija, a ne samih tehničkih karakteristika. Takva koncepcija medija spada u „perceptualni realizam“ te se odnosi na vjerodostojnost reprezentacije sadržaja komunikacije.⁹⁹ Treći stupanj prisutnosti, autori tumače na sljedeći način: „...korisnika medija možemo smatrati transportnim mehanizmom...“¹⁰⁰ Navedeno je da mediji mogu kreirati različite percepcije vezane za relokaciju i transportaciju korisnika, odnosno medij stvara osjećaj da smo se negdje „preselili“ ili da se nalazimo na nekom drugom mjestu. Realističnost takvog medija smatra se visokom te

⁹⁸Mennecke, Brian E.: “An Examination of a Theory of Embodied Social Presence in Virtual Worlds”; Decision Sciences, Volume 42 Number 2, May 2011, str. 419

⁹⁹Mennecke, Brian E.: “An Examination of a Theory of Embodied Social Presence in Virtual Worlds”; Decision Sciences, Volume 42 Number 2, May 2011, str. 419

¹⁰⁰Mennecke, Brian E.: “An Examination of a Theory of Embodied Social Presence in Virtual Worlds”; Decision Sciences, Volume 42 Number 2, May 2011, str. 419

u tu kategoriju spadaju virtualne realnosti u koje se „transportiramo“ pomoću VR naočala. Još jedan stupanj prisutnosti je pitanje uronjenosti u prostor putem uporabe određene vrste medija. Međutim, tu nastaje nova raspodjela pri kojoj imerzija/uranjanje može biti fizičkog tipa (imerzija korisnikovih osjetila) ili psihološkog tipa (osjećaj da se nalazimo u danom prostoru).¹⁰¹ Imerzija psihološkog tipa jest primarni cilj stvaranja virtualne realnosti, međutim fizička imerzija ne uvjetuje uvijek i psihološku imerziju, tvrde autori, stoga valja paziti na formu i učinkovitost fizičke imerzije ne bi li se proizvela ona psihološka. Posljednji, 5. stupanj fenomena prisutnosti odnosi se na interakciju s likom kojim ne upravlja nužno ljudski subjekt, ovdje se fokus prebacuje na korisnika koji se prema neljudskom subjektu ponaša kao da je pravi čovjek te se njegova prisutnost percipira kao realistična. Mennecke et al. ističu kako je to posve uobičajeno: „Ljudi se često odnose prema neživim objektima, iako ti objekti često ni nemaju formu ljudskoga bića, kao prema zbiljskom društvenom akteru.“¹⁰² No zanimljivost je da prilikom uspostave takvog odnosa čovjeka i neživog, računalno-operiranog objekta nije potreban visok stupanj realizma. Ovakav stupnjeviti prikaz ukazuje nam na činjenicu da se zaista radi o kompleksnom odnosu ljudi i tehnologije. Misao vodilja koja nosi čitavo obrazloženje stupnjeva prisutnosti je kriterij realističnosti koji je uvjetovan različitim psihološkim i fizičkim podražajima. No ono što čini veliku razliku između navedenog istraživanja u usporedbi s mojim jest ta da sudionici mog istraživanja ne percipiraju realističnost interakcije u visokom stupnju, odnosno navedeni podražaji ne utječu na njihovu percepciju virtualnog prostora kao stvarnog. Bezobzira na stupanj njihove ili moje prisutnosti, bezobzira na to što dolazi do različitih osjetilnih podražaja, za njih perceptivni realizam nije održiv. Moji ispitanici vide realističnost interakcije, ali ne i samog virtualnog prostora. Ono što još može potvrditi ovakve tvrdnje jest Lefebvreov pojam realistične iluzije iz Sojine perspektive zbog načina na koji otvara novi pogled na moju analizu odgovora ispitanika glede uporabe tehnologije i općeg motrišta na virtualni prostor i pitanje prisutnosti u istome. Kada govori o toj iluziji, Soja napominje da ono što je objekt, što je stvarno u prostoru (ono što je opipljivo i vidljivo) nosi prvenstvo nad zamišljenim, a time postaje prirodno i prihvatljivo za razliku od onog zamišljenog. Povezujući tu iluziju s odgovorima ispitanika, točnije sa zamijećenom averzijom spram korištenja tehnologije i uporabe virtualnog prostora, mogu zaključiti kako se korištenje nečeg što nije opipljivo, što je zamišljeno, da to stvara dojam neprirodnog, stoga i neprihvatljivog. Ono što je viđeno, dostupno je i stvara se dojam blizine,

¹⁰¹Mennecke, Brian E.: “An Examination of a Theory of Embodied Social Presence in Virtual Worlds”; Decision Sciences, Volume 42 Number 2, May 2011, str. 420

¹⁰²Mennecke, Brian E.: “An Examination of a Theory of Embodied Social Presence in Virtual Worlds”; Decision Sciences, Volume 42 Number 2, May 2011, str. 420

dok ono što je zamišljeno je istovremeno daleko i stoga neuhvaćeno u mreži konfiguracije toga što je prirodno i prihvatljivo za ispitanika. Ako gledamo na virtualni prostor kao na Sojin treći prostor, on postaje dio zamišljenog, postaje ono naoko neshvatljivo i neizrečeno. Te se ponovno otvara poveznica s poimanjem različitih vrsta prostora kroz čovjekova osjetila. Ovako motrište zaista potvrđuje uporabu osjetilne etnografije kao ključne metode u proučavanju različitih vrsta prostora. Gledajući kroz prizmu osjetilne etnografije, moguće je zamijetiti kako se uistinu radi o tjelesnom iskustvu kao ključne determinante koja obvezuje onoga, čije je iskustvo u pitanju, da kodira/dekodira komunikaciju i prostor unutar kojeg se ta društvena interakcija odvija. S obzirom na osjetilno iskustvo, na uporabu ili nedostatak uporabe određenog osjetila, ispitanici tumače svijet oko sebe. U ovom slučaju, specifično obraćam pažnju na virtualni prostor zbog njegove sveprisutnosti i osebnosti, no opet postoje različiti stupnjevi averzija spram vršenja interakcije u sklopu istoga.

Nadalje, ispitanik Lice tvrdi da se ljudsko iskustvo može utemeljiti izvan isključive domene tjelesnog te se radi o osjećaju o drugoj osobi, pitanju povezanosti i razumijevanja drugog ljudskog bića koje nije uvijek izrecivo. Tu se može pronaći poveznica s ispitanikom imena Video koji također govori o fenomenu ugođaja kao posljedice određene vrste interakcije koja potom zadaje ton danoj interakciji. Takva viđenja fenomena tehnologije i ugođaja interakcije povezujem s autorom Walterom Benjaminom te njegovim tekstom „Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije“ (2006.). Benjamin smatra kako se pri najsavršenijoj tehničkoj reprodukciji gubi nešto što on zove „ovdje i sada“, a što je jednokratna egzistencija umjetničkog djela na mjestu na kojemu se nalazi.¹⁰³ Na neki način, komunikaciju u virtualnom prostoru možemo promatrati iz njegovog očišta, kao tehničku reprodukciju. Benjamin nastavlja razradu svoje ideje aure umjetničkog djela te nastoji ukazati na njezinu važnost pa kaže: „Okolnosti u koje može dospjeti proizvod tehničke reprodukcije umjetničkog djela ne moraju nauditi strukturi umjetničkog djela, ali u svakom slučaju obezvređuju njegovo 'ovdje i sada'.“¹⁰⁴ Benjaminovo ovdje i sada se ne odnosi na samu kvalitetu umjetničkog djela, već u sebi nosi značenja povijesnog razdoblja u kojem je original stvoren; svaka sljedeća kopija gubi na tom značenju. Takvo umjetničko djelo nema više istu „izložbenu vrijednost“ upravo zbog njegove dostupnosti.¹⁰⁵ Slična su shvaćanja i sudionika ovog istraživanja koji

¹⁰³ Benjamin Walter: „Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije“, Život umjetnosti : časopis za pitanja likovne kulture, God.40 (2006), 78/79, str. 22-32, str. 23

¹⁰⁴ Benjamin Walter: „Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije“, Život umjetnosti : časopis za pitanja likovne kulture, God.40 (2006), 78/79, str. 22-32, str. 23

¹⁰⁵ Benjamin Walter: „Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije“, Život umjetnosti : časopis za pitanja likovne kulture, God.40 (2006), 78/79, str. 22-32, str. 23

smatraju da se izostankom tjelesne prisutnosti te isključenjem pojedinih osjetila gubi „ovdje i sada“ interakcije. Gube se momentum i dinamika razgovora koja je određena skupom društvenih, političkih te ekonomskih struktura pa opet i nekom prirođenom ljudskom nakanom za dubinskim povezivanjem koja biva zanemarena u vidu tehnološke komunikacije unutar virtualnog prostora.

Nadopunit ću ovo razmatranje koristeći se s posljednja dva pojma koje pronalazim u djelima francuskog sociologa Emila Durkheima, a to su kolektivna svijest i totem. Definiciju kolektivne svijesti pojasnila sam u poglavlju o korištenju senzorne etnografije kao znanstveno-istraživačkoj metodologiji te ću je ukratko prikazati ovdje: radi se o totalitetu sentimenata i vjerovanja koji su karakteristični za cjelokupno društvo, to je pojam koji nadilazi partikularnu razinu te kategorije poput dobne skupine.¹⁰⁶ Pojam kolektivne svijesti usko je vezan s pojmom totema te mi je namjera u ovom dijelu rada ponuditi prikaz njihovog odnosa. Durkheim pojašnjava pojam totema u knjizi „The Elementary Forms of Religious Life“ (1995.), a njegova definicija glasi: „Totem je prije svega simbol, opipljiva ekspresija nečeg posve drugog... simbol partikularnog društva zvanog klan...“¹⁰⁷ Zajednica se okuplja oko totema, ujedinjuje te se formira kolektivna svijest (koja se u slučaju opisanog u knjizi bazira na religijskog ideologiji). Totem u ovom slučaju funkcionira kao medij, on emanira zajednicu, grupu koja se okupila oko njega da bi se kroz okupljanje stvorila nova ili ponovno potvrdila postojeća kolektivna svijest. Vidimo kako su oba pojma povezana, no kako bi se ti pojmovi mogli iskoristiti u sklopu istraživanja fenomena averzije spram medija/tehnologije koja je u uporabi prilikom opisanih interakcija s ispitanicima? Sada ću Durkheimov pojam kolektivne svijesti te fenomen totema zaodjenuti u novo ruho suvremenih promišljanja kontekstualizacije informacijske tehnologije u sferi društvenog prostora. Smatram kako se u odnosu na izmjenu koncepta prostora (nije datost, multilokalan je i multivokalan), ali i vremena (dolazi do vremenske ekspanzije) svakodnevica više ne može percipirati kroz Durkheimovu klasičnu raspodjelu na sveto i profano, takve čvrste granice otpuštene su uslijed djelovanja niza ključnih faktora poput razvoja interneta, velikih struja migracija, teritorijalnih ekspanzija i teritorijalnog sužavanja te procesa globalizacije. Uzimajući u obzir navedene faktore utjecaja koji pomiču granice ne samo prostorne u fizičkom svijetu, već teorijske granice izučavanja koncepta prostora, to nas dovodi do toga da u bilo kojem trenutku, bilo tko može u sferi profanog prakticirati ono sveto i obrnuto. Navela bih konkretan primjer kojeg

¹⁰⁶Durkheim, Emile: „The Division of Labor in Society“, The Free Press, New York, 1997., str. 39

¹⁰⁷Durkheim, Emile: „The Elementary Forms of Religious Life“, The Free Press, New York, 1995., str. 208

sam pronašla u tekstu Anne Airo te Williama Costella pod nazivom „Virtual Shamanism and the Sacred-Cyber-Space“ (2016.). Autori su za cilj ovog istraživanja postavili proučavanje virtualnih šamanskih obreda; uvode termin „cyber-religioznost“ te ga pojašnjavaju kao novonastalu ekstenziju religijskih praksi (u ovom slučaju) šamanizma u sferi virtualnog prostora. Spominju kako je došlo do naglog porasta uporabe cyber-sfere koja se koristi kao platforma za raznovrsne rituale. Spomenuti autori zabilježili su ključan kontrast poimanja svetog i profanog s obzirom na suvremeni koncept cyber-religioznosti. Airo i Costello navode da se sveti prostor u njegovoj klasičnoj koncepciji bitno razlikuje od njegove suvremene inačice. „Sveto mjesto se tipično smatra fizičkom lokacijom sa specifičnim karakteristikama i kvalitetama, koje ga razlikuju od svakodnevnog (profanog) prostora. Izabran da reprezentira vezu između smrtnika i bogova, sveti prostor često je podvrgnut „ritualno-arhitektonskim događajima“...“¹⁰⁸ Takva događanja često uključuju upisivanje svetih skriptura u sam prostor ili ograđivanje kamenim blokovima, za što imamo brojne primjere diljem svijeta. Kontrast autori pronalaze upravo u tom odvajanju svetog od fizičkog, virtualni svijet uključuje brojne kompleksne religijske sustave te se zajednice koje ih prakticiraju emaniraju putem novih tehnoloških postignuća. Građevina, odnosno fizička lokacija više nije ključna u tom činu ujedinjenja zajednice, takva se aktivnost producira u sferi virtualnog prostora. Nije više potrebno „biti na misi u crkvi“, danas je dovoljno s tek nekoliko klikova iz bilo kojeg kutka u svijetu, u bilo koje vrijeme priključiti se on line live-streamu (emitiranju uživo) i konzumirati religijske prakse i učenja putem YouTube-a. Religijska praksa kao takva postaje komoditet koji se može konzumirati „s nogu“ bez potrebe da se vežemo za jednu specifičnu lokaciju pa tako ulazi u sferu profanog brišući tu krutu granicu između onoga što se smatra svetim. Sada kada se ta raspodjela ne temelji na čvrstim granicama, smatram da i totem nadilazi sferu svetog te se priklanja onom profanom u liku novih medija. Ako totem emanira zajednicu kao medij, onda smatram da se novim totemom može smatrati medij pametnog telefona. S obzirom na učestalost njegove uporabe, bolje rečeno neizbježnost; pametni telefoni predstavljaju novi simbol oko kojeg se suvremena zajednica upoznata s virtualnim prostorom okuplja te formira novu kolektivnu svijest te korištenjem istog potvrđuje tu istu kolektivnu svijest. Što to govori onda o novoj kolektivnoj svijesti takvog društva? Koja su to zajednička vjerovanja i sentimentali? U sklopu svog istraživanja detektiram dvojako djelovanje suvremenog totema. Kolektivna svijest u pitanju često se može predstaviti u dva tabora: onih

¹⁰⁸Airo, Anna; Costello, William: „Virtual Shamanism and the Sacred-Cyber-Space“ Revista Santuários, Cultura, Arte, Romarias, Peregrinações, Paisagens e Pessoas, Valmonica, Italy, July 2016., str. 2

koji sagledavaju dani medij kao „nužno zlo“ i onih koji prevode definiciju totema u liku toga medija. No zašto se uopće razlikuju? Mišljenja sam da se korištenjem takvog medija za interakciju stvara dojam ujedinjenja i bliskosti unutar sfere virtualnog prostora, budući da smo dostupni gotovo uvijek s obzirom na razne aplikacije (poput društvenih mreža) koje koristimo, stoga možemo uvijek biti u kontaktu s nekim i tako ostvariti različite oblike međuljudskih odnosa ostvarujući interpersonalnu komunikaciju. No, isto tako djelovanje toga totema ima i svoju drugu stranu prilikom koje se u virtualnom prostoru pospješuje ta bliskost i „dubina“ određenog odnosa, dok u fizičkom prostoru nastupa disperzija, a ne ujedinjenje zajednice. Trenutak kada prolazite ulicom i vidite skupinu ljudi koji se kreću svaki sa svojim mobitelom u rukama, to je trenutak u kojem nastupa spomenuta disperzija. Kako možemo govoriti o ujedinjenju zajednice kada je totem u potpunosti urezan u temelje zajednice? Raspodjela svetog i profanog nije se odnosila samo na fizičku lokaciju, već i samo vrijeme unutar danog prostora. Postojalo je vrijeme za obred, i posebno vrijeme za svakodnevne, profane aktivnosti. Izostankom takve raspodjele postaje jasno da je kolektivna svijest koja se oblikuje i izgrađuje oko forme novog totema obilježena ključnom karakteristikom novog načina ujedinjena društva. Kao što sam već navela, suvremeni totem proizvodi efekt zbližavanja i ujedinjenja (onog što je za Durkheima sveto) u prostoru virtualnog, dok istovremeno uzrokuje disperziju te iste zajednice (ono što je prema Durkheimu profano) koju emanira u fizičkom prostoru, time postajući svojevrsni anti-totem. Koristeći se tim nazivom, namjera mi je istaknuti upravo to djelovanje prilikom kojeg se čin ujedinjenja odvija isključivo u sferi virtualnog prostora te se tamo gradi ono sveto u novoj kolektivnoj svijesti. Slijedeći takvu analogiju, postaje posve jasno zašto dolazi do podjele u tabore, a u slučaju mog istraživanja do stvaranja averzije spram danog medija za komunikaciju. Ono čega se moji ispitanici iskreno boje te zaziru od toga je upravo ta atmosfera alijenacije koja nastupa korištenjem danog medija u sferi fizičkog prostora. Zaziru od pomisli da bi se jednoga dana moglo dogoditi to da se posve izuzme čin ujedinjenja i to ne zajednice, nego dvaju osoba u posve svakodnevnim oblicima međuljudske interakcije poput spontane šetnje gradom, nauštrb toga da se njihova interakcija odvije u sferi virtualnog prostora putem novih medija. S druge strane, njeguje se kultura komfora kao djelatnim čimbenikom međuljudske interakcije unutar sfere virtualnog prostora; dostupnost i interaktivnost sadržaja virtualnog prostora jednostavno pospješuje stvaranje i potvrđivanje navike kolektivne svijesti da je uvijek sve dostupno bez obzira na vrijeme i lokaciju. U sklopu mog istraživanja, otkrivam da bez obzira na tehnološka dostignuća, ona iskonska potreba za ujedinjenjem, za interakcijom licem-u-lice ne jenjava te

da će tabori „za“ i „protiv“ opstati neovisno o stupnju integracije nove tehnologije unutar svakodnevice suvremenog društva.

8. Zaključak

U ovome radu nastojala sam prikazati međusobno djelovanje i interakciju različitih vrsta prostora. Pritom sam se koristila teorijskim utemeljenjima pisaca koji pripadaju različitim znanstvenim disciplinama te je takav pristup opisan kao multidisciplinarnan. Koristeći se raznim istraživanjima došla sam do novih spoznaja o konceptu prostora, o sličnostima i razlikama njegovih inačica, kako fizičke i društvene, tako i virtualne inačice. Krenuvši od same definicije prostora, prikazala sam razvoj teorijske koncepcije termina prostora te njegovih različitih interpretacija kako bih na kraju zaključila da je prostor multivokalan i multilokalan. Prostor nije puka datost već je društveni konstrukt. Prostor nije samo platforma na kojem se radnje odvijaju; on je djelatni čimbenik u sferi društvenih interakcija. Kako bih bolje proučila značenje koncepta različitih vrsta prostora, osvrnula sam se na dva ključna faktora bez kojih ti prostori ne bi bili mogući, a to su tijelo i mediji, odnosno tehnologija koja se koristi za prijelaz u virtualni prostor. Cilj mi je bio prikazati navedene pojmove istražujući ih kroz metodologiju koja se zasniva na senzornoj etnografiji koju opisuje Sarah Pink. Uzimajući u obzir fenomen osjetilnog iskustva ljudskoga tijela, njegove uloge, ali i uporabe različitih vrsta medija, htjela sam dobiti potpuni prikaz utjecaja spomenutih faktora na viđenje i oblikovanje inačica prostora putem ispitanika. Koristeći različite medije za komunikaciju pri istraživanju, naišla sam na zanimljivosti poput stupnja „upergnute brige“ uslijed komunikacije u odnosu na zadani medij, što je potom određivalo ugođaj cjelokupne interakcije varirajući od opuštenog ugođaja do napetog ugođaja. Takav pristup otvorio je novi pogled na promišljanje različitih vrsta prostora u odnosu na osjetilna iskustva ispitanika. Zatim sam govorila o pitanju tijela i njegove uloge prikazujući važnost tijela ne „samo u svakodnevnom životu“ već u ključnim djelatnostima koje oblikuju društvenu sferu. Tijelo se predstavlja kao važan faktor pomoću kojeg ljudi određuju razne kategorije poput osobnog prostora, privatnosti, osjećaja bliskosti s okolinom, općenito svijesti o sebi unutar neke zajednice. Potom se oko tijela grade određene strukture svakodnevice, koje Seamon naziva baletima/koreografijama, koje se upisuju u samo tijelo predstavljajući ga kao riznicu informacija, ali i afektivnih stanja koje određuju ravnotežu u društvenim odnosima. Nadalje, u kontekstu mog istraživanja saznala sam od ispitanika da je tijelo važno, ono je prostor samo po sebi te u skladu s njim doživljavamo svijet oko sebe. Pritom pronalazim razlike koje se pojavljuju u vrstama prostora, a to je primjerice, da se u fizičkom prostoru kroz tijelo uvijek prostor dijeli s

okolinom. Dok u virtualnome i društvenom, prema ispitanicima, čovjek ima priliku birati želi li biti prisutan u zadanom prostoru ili putem tijela ostvariti svoje aktivnosti u nekom drugom prostoru. Ipak, valja spomenuti kako se upravo po pitanju tijela i njegovog odnosa s različitim vrstama prostora, pojavljuju također situacije u kojima dolazi do odstupanja od uvriježenih oblika ponašanja koja su regulirana društvenim pravilima i normama. Shvativši to, društvena pravila i norme postale su neizostavan dio ovog istraživanja te sam isto tako proučila mogućnost devijacije i perioda liminalnosti unutar različitih vrsta prostora. Koristeći se djelima Victora Turnera, objašnjavam što je liminalnost te uspoređujem takvo poimanje s iskustvima ispitanika. Također navodim pojam ludizma koji se pojavljuje u sferi „anti-strukture“ koja je aktivna za vrijeme liminalne faze te ga pojašnjavam na primjeru *noob-a*, avatara početnika. No, fokus se ipak vraća na sam koncept prostora te izlažem viđenje o liminalnosti samih prostora u odnosu na teorijski iskaz Michela Foucaulta te spomenutih ispitanika. Konačno, moja se pažnja obraća pitanju medija/tehnologije u odnosu na koncept prostora. U danoj analizi navedene teme, uočila sam odstupanje od opće prihvaćene misli o uspješnom modelu komunikacije unutar virtualnog prostora koje uključuje gotovo sva osjetila. Zapravo, koristeći se metodologijom istraživanja putem osjetilne etnografije, došla sam do zaključka kako upravo prekidom samog sinkroniciteta osjetila nastaje stanje neravnoteže koje odudara od uobičajene količine vanjskih podražaja koje pojedinac procesuirao upravo putem osjetila. Tijekom istraživanja pokazalo se da su ispitanici itekako svjesni mogućih razlika između društvenog, fizičkog i virtualnog svijeta po pitanju osjetilne percepcije. Njihova negodovanja u vidu toga izašla su na vidjelo nekoliko puta prilikom intervjua te se nisu ustručavali izraziti svoje jasno mišljenje da bez obzira na to što neke granice nisu jasne, nisu vidljive i nisu opipljive, razlika među danim prostorima svakako postoji. Ispitanici pokazuju određeni stupanj zazora od korištenih medija za interakciju, čak i ispitanik Lice, a prilikom našeg susreta nije bilo nikakvih vrsta medija u uporabi. Razni autori provode istraživanja koja pokazuju da se radi o kategorijama poput dobne skupine ili spola kao tih koje su ključne odrednice u doživljaju uporabe određenog medija ne bi li se uspostavila uspješna komunikacija unutar virtualnog prostora. Smatram kako navedene kategorije nisu zanemarive, no čine li zaista srž ovakvog pregleda važnosti koncepta prostora? Smatram da se bez obzira na godište i spol, mogu pronaći ključne nijanse koje čine osnovne varijable pregleda različitih vrsta prostora. U danom istraživanju, ispitanici su pokazali iznimne sličnosti s obzirom na međusobne razlike u sklopu spomenutih kategorija. Takav fenomen univerzalnosti iskustva moguće je objasniti pomoću Waltera Benjamina i njegovog pogleda na pojam tehničke reprodukcije te njena utjecaja na umjetničko djelo. Smatram

prikladnim korištenje baš ovog rada budući da je fokus na umjetnosti kao na univerzalnoj pojavi postojećoj u svim kulturama pa se vrlo lako prevodi i u sklopu univerzalnosti iskustva mojih ispitanika. Oslanjajući se na njegov tekst, prezentiram uporabu novih medija kao što su npr. društvene mreže kao tehničke reprodukcije umjetničkog djela koje bi u ovom slučaju bio izvorni oblik komunikacije licem-u-lice. Oslanjam se na viđenje ispitanika koje se odnosi na pojam ugođaja ili atmosfere. Taj termin može se odnositi na bitak pojedinca ili skupine u kojemu prevladava određena emocija prihvaćenosti, viđenosti, društvene validacije ili pak totalne disharmonije, odbačenosti i neprepoznatljivosti. Dakle, ispitanike u sferi senzornog doživljaja najveću ugodu, osjećaj bliskosti, stupanj prisutnosti, ali prije svega razumijevanja stvara interakcija licem-u-lice. U zaključnom dijelu ovoga istraživanja, poslužujem se pojmovima kolektivne svijesti i totema kako bih privela kraju analizu averzije spram određenih oblika tehnologije. Kolektivna svijest kao skup vjerovanja i sentimenta koji jesu zajednički cjelokupnom društvu, nadilazi partikularnu razinu (iako je u njoj utemeljena) te predstavlja univerzalnu razinu iskustva ljudskog bitka. Ona se ostvaruje i/ili potvrđuje onda kada se zajednica okuplja oko totema, no što ako je totem promijenio ne samo formu već i funkciju? Tada dolazimo do shvaćanja da podjela na sveto i profano više ne nalazi svoje temelje u klasičnim teorijskim postavkama te nanovo otkrivamo novo brisanje, križanje i ekspanziju granica prostora unutar koje sama zajednica rapidno mijenja sustave vrijednosti te tvori novu kolektivnu svijest podijeljenu u onu „za i protiv“ te se takav pogled na svijet i na zajednicu širi kroz sve aspekte ljudskog života. Dolazim do konačnog zaključka; tehnologija i virtualni prostor u ovom istraživanju, unatoč svojoj dugogodišnjoj integriranosti u našoj svakodnevnici, još uvijek predstavljaju sredstva ljudske interakcije koji se ne smatraju posve prirodnim i prihvaćenim. Na temelju saznanja dobivenih u korpusu istraživanja, stekla sam dojam da je percepcija prostora ne samo osjetilna, već i osjećajna. Ljudi se temelje na nekom prostoru, bio to virtualni društveni ili fizički, grade ga, upisuju svoja značenja, a time i vlastite osjećaje. Unutar domene koncepta prostora proizvode se kategorije osjećaja koje su vezane ne samo za prisutnost i osobnu reprezentaciju pojedinca, one se oslanjaju na osjećaj pripadnosti i sveukupne atmosfere prostora koja omogućava razne vrste društvenih interakcija. Naša osjetilna percepcija prostora daleko nadilazi iskustvo tjelesnog i prelazi u virtualnu sferu mašte. Upravo se tim osjetilnim iskustvom stvara slika svijeta koja nije isključivo određena granicama ili prijelazima, već nas vodi daleko u ontološku, primordijalnu sferu ljudske intuitivnosti koja nam ukazuje na kategorije ljudskog poimanja izvan materijalnog, a opet postojećeg.

Da zaključim, prikazala sam različita ljudska iskustva koja su oblikovala istraživanje dajući mu formu fenomenološkog pristupa kojim se obuhvaća iskustvena dimenzija koncepta prostora i njegovih inačica. Zahvaljujući ispitanicima došla sam do nekih konkretnih zaključaka, a to su: 1. potreba za materijalnim uporištem- ono materijalno je neizostavno, unutar materijalnog (fizičkog) utemeljena su druga dva prostora; 2. ljudska interakcija nadilazi granice tjelesnog putem određenog medija i nastavlja se unutar virtualnog prostora, a time postaje reprodukcija načina interakcije koja iziskuje fizičku prisutnost i 3. spojem sva tri prostora stvara se multidimenzionalna interaktivnost ne samo zadanih vrsta prostora, već i subjekata koji obitavaju i djeluju unutar tih prostora. Takvom imerzijom nastaje treći prostor koji je obilježen performativnošću subjekta te radikalnom otvorenošću, ustupajući nam prikaz koncepta prostora kao radikalno otvorenog te uvijek dostupnog za daljnju modulaciju te ekspanziju u sferi spacijalnog znanja. Na samome kraju rekla bih kako su sve tri vrste prostora poslužile kao plodno polje za istraživanje te svakako smatram da ostavljaju dovoljno prostora za neke nove spoznaje. Stoga tvrdim kako je nužno kritički promišljati i proučavati koncept prostora kroz različite metodološke pristupe također iz multidisciplinarnog pristupa ne bi li se došlo do cjelovitog razumijevanja toga što prostor zapravo jest, što znači i kako djeluje u svim svojim oblicima.

LITERATURA:

1. Agnew J., Livingstone D.(eds.): „ Handbook of Geographical Knowledge“; London: Sage, 2011.
2. Airo, Anna; Costello, William: „Virtual Shamanism and the Sacred-Cyber-Space“ Revista Santuários, Cultura, Arte, Romarias, Peregrinações, Paisagens e Pessoas, Valmonica, Italy, July 2016.
3. Ardoin, Nicole M. : „Toward an Interdisciplinary Understanding of Place: Lessons for Environmental Education, Canadian Journal of Environmental Education, 11, 2006.
4. Batty Michael; Miller, Harvey J.: „Representing and Visualizing Physical, Virtual and Hybrid Information Spaces“ in Information, Place and Cyberspace, Springer 2000.
5. Benjamin Walter: „Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije“, Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture, God.40 (2006), 78/79
6. Biocca, Frank et al.: „Visual Touch in Virtual Environments: An Exploratory Study of Presence, Multimodal Interfaces, and Cross-Modal Sensory Illusions“ , Presence: Teleoperators and Virtual Environments, June 2001, Vol. 10, No. 3, Pages: 247-265
7. Bourdieu, Pierre: „Social Space and Symbolic Power“; Sociological Theory, Vol. 7, No. 1, (Spring, 1989), 14-25
8. Chen, G. M.: „The Impact of New Media on Intercultural Communication in Global Context“, China, Media Research, 8 (2), 2012.
9. Durkheim, Emile: „The Division of Labor in Society“, The Free Press, New York, 1997.
10. Durkheim, Emile: „The Elementary Forms of Religious Life“, The Free Press, New York, 1995.
11. Fitzpatrick Geraldine et al.: „Physical spaces, virtual places and social worlds: A study of work in the virtual“; CSCW '96 Proceedings of teh 1996 ACM conference on Computer Supported cooperative Work, Pages 334-343
12. Foucault Michel, „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias“; Architecture, Movement, Continuete, October 1984.
13. Goodchild, Michael F. et al. : „Toward Spatially Integrated Social Science“International Regional Science Review 23, 2: 139–159 (April 2000)
14. Graham Stephen, Healy Patsy: „Relational Concepts of Space and Place: Issues for Planning Theory and Practice“; European Planning Studies, Vol. 7, No. 5, 1999

15. Hornecker, Eva; Buur Jacob: „Getting a Grip on Tangible Interaction: A Framework on Physical Space and Social Interaction“; CHI '06 Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, pages 437-446.
16. Jeffrey, P., Mark, G.: „Constructing social spaces in virtual environments: A study of navigation and interaction“ Workshop on Personalised and Social Navigation in Information Space, March 1998, Stockholm: Swedish Institute of Computer Science (SICS), 24-38.
17. Kioussis, Spiro: „Interactivity: a concept explication“; New Media and Society; Vol 4, Issue 3, 2002
18. Kuipers, Benjamin: „The Spatial Semantic Hierarchy“; Artificial Intelligence 119 (2000) 191–233
19. Lefebvre, Henri: „The production of space“, London. Blackwell Publishing, 1991.
20. Mark, D. M., Spatial Representation: A Cognitive View. In Maguire, D. J., Goodchild, M. F., Rhind, D. W., and Longley, P. (editors) Geographical Information Systems: Principles and Applications, Second edition, v. 1, 1999
21. McLuhan Marshall: The Medium is the Message“; Understanding Media: The Extensions of Man, reissued 1994, MIT Press
22. McMillan, Sally J. i Margaret Morrison „Coming of Age With the Internet: A Qualitative Exploration of How the Internet Has Become an Integral Part of Young People's Lives“, New Media and Society, Veljača 2006.
23. Mennecke, Brian E.: “An Examination of a Theory of Embodied Social Presence in Virtual Worlds“; Decision Sciences, Volume 42 Number 2, May 2011
24. Merleau-Ponty Maurice: „Phenomenology of Perception“, Routledge London 2002., str. 234
25. Messinger, Paul R., Stroulia Eleni, Lyons Kelly: „A Typology of Virtual Worlds: Historical Overview and Future Directions“; Virtual World Research: Past, Present & Future, Vol. 1 No. 1; July 2008
26. Pink Sarah: „Doing Sensory Ethnography“, Sage Publications, London 2009.
27. Plutchik, Robert: „The Nature of Emotions“; American Scientist, Volume 89, Number 4; July-August 2001.
28. Rodman, Margaret C.: „Empowering Place: Multilocality and Multivocality“, American Anthropologist New Series, Vol. 94, No. 3 (Sep., 1992), pp. 640-656
29. Seamon David, „Body-Subject, Time-Space Routines, and Place-Ballets“; The Human Experience of Space an Place, Geographical Journal, January 1980.

30. Sassen, Saskia: „Territory and Territoriality in Global Economy“; *International Sociology* June 2000; Vol 15(2): 372–393 SAGE London
31. Schultze, U et al. “Research Commentary--Virtual Worlds: A Performative Perspective on Globally Distributed, Immersive Work.” *Information Systems Research* 21 (2010): 810-821.
32. Silverstone Roger, Eric Hirsch „Consuming Technologies; Media and Information in Domestic Spaces“, Routledge, London 1994.
33. Simmel, Georg: “Sociology of the Senses”. Pp. 109-19 in David Frisby and Mike Featherstone (eds.), *Simmel on Culture*. London: Sage, 1997.
34. Snowdon, Dave et al.: „Collaborative Virtual Environments: Digital Spaces and Places for CSCW:An Introduction“; *Collaborative Virtual Environments*, Springer Verlag, 2000, Chapter 1
35. Soja, Edward W. „Thirdspace; Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces“, Blackwell Publishers, 1996.
36. Turner, Victor: „Liminal to Liminoid, In Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbology“; *Rice Institute Pamphlet - Rice University Studies*, 60, no. 3
37. Turner Victor: „Liminality and Communitas“, In *The Ritual Process: Structure and Antistructure*; Chicago Aldine Publishing: 1969.
38. Ursić Sara: „Mjesta i nemjesta u suvremenim konceptualizacijama prostora“; DRUŠT. ISTRAŽ. ZAGREB GOD. 18 (2009), BR. 6 (104), STR. 1131-1151
39. Wellman et al. „The Networked Nature of Community: Online and Offline“, *IT&Society* Volume 1, Issue 1, Summer 2002, pp. 151-165
40. Sensory Ethnography Lab: <https://sel.fas.harvard.edu/>; 31.1.2017.
41. Rječnička definicija prostora: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>; 31.1.2017.
42. Rječnička definicija virtualnog prostora: <http://www.dictionary.com/browse/virtual-environment>; 31.1.2017.
43. van Gennep, Arnold: <https://www.britannica.com/biography/Arnold-van-Gennep>, 31.1.2017.
44. Začetak interneta:<http://www.internetsociety.org/internet/what-internet/history-internet/brief-history-internet#Origins>; 31.1.2017.